

## RESEARCH OUTPUTS / RÉSULTATS DE RECHERCHE

### Sporen van het Latijn op de Balkan

SELDESLACHTS, Herman

*Published in:*  
Handelingen

*DOI:*  
[10.21825/kzm.v46i0.17155](https://doi.org/10.21825/kzm.v46i0.17155)

*Publication date:*  
1992

*Document Version*  
le PDF de l'éditeur

#### [Link to publication](#)

*Citation for pulished version (HARVARD):*  
SELDESLACHTS, H 1992, Sporen van het Latijn op de Balkan. in *Handelingen*. vol. 46, Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, pp. 193-223.  
<https://doi.org/10.21825/kzm.v46i0.17155>

#### **General rights**

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

#### **Take down policy**

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

# Sporen van het Latijn op de Balkan \*

door

Herman SELDESLACHTS

## 0. INLEIDING

### 0.1. *Voorstelling van het onderwerp*

Hoecer de huidige taalkundige situatie in West- en Midden-Europa de Romeinse veroveringen weerspiegelt, is voor iedereen duidelijk. Een groot deel van dit gebied spreekt nog steeds Latijn, zij het onder veranderde vorm. Maar ook het hele zuidelijke deel van Oost-Europa — dat wat we nu het Balkanschiereiland<sup>1</sup> noemen — behoorde eens tot het Romeinse Rijk. Toch zijn er daar vandaag veel minder taalkundige sporen overgebleven dan in het Westen, behalve dan in dat gebied dat de kortste tijd tot het Imperium behoord heeft, nl. Dakië, het huidige Roemenië. Onze bedoeling is het nu de oorzaken hiervoor na te gaan en te onderzoeken wat er van de Romeinse aanwezigheid in de verschillende talen van deze gebieden toch nog terug te vinden is. Wegens plaatsgebrek zullen we ons hier tot een deel van het aanvankelijke opzet beperken en voornamelijk het voortleven van het Latijn in Dalmatië en Roemenië en de sterke Latijnse invloed op het Albanees behandelen. Tot slot bespreken we kort de rol van het Latijn in het totstandkomen van de zogenaamde Balkantaalbond. De verwijzingen naar de moderne literatuur hebben we tot een minimum moeten beperken.

\* Onze dank gaat in het bijzonder uit naar Prof. Dr. Lambert ISEBAERT, die ons dit onderwerp gesuggereerd heeft en een eerste versie van deze tekst heeft nagelezen en bekomentaricerd. Verder danken we Prof. Dr. Alfons WOUTERS voor zijn aanmoedigingen en nuttige raadgevingen. Voor alle eventuele onvolkomenheden zijn we natuurlijk uitsluitend zelf verantwoordelijk.

1. We verstaan daaronder konventioneel dat gebied in Zuidoost-Europa, dat de vroegere staat Joegoslavië omvat en de staten Roemenië, Bulgarije, Griekenland en Albanië alsook Europees Turkije.

0.2. *De rol van nationalisme en patriotisme bij de wetenschappelijke studie van de geschiedenis en talen van de Balkan*

Als men de omvangrijke literatuur doorneemt, die in de loop van meer dan een eeuw over de etnische en taalkundige situatie van de Balkan verschenen is, stelt men vast dat auteurs die zelf uit het Balkangebied afkomstig zijn het zeer moeilijk hebben hier hun objectiviteit te bewaren en dat dikwijls een passionele vaderlandsliefde en nationale trots de bovenhand krijgen op het verlangen waarheidsgetrouw de historische gebeurtenissen te achterhalen. Dat gaat zo ver dat over bepaalde historische en taalkundige kwesties in Griekenland, Albanië, Roemenië, Servië of Bulgarije een ernstige wetenschappelijke discussie onmogelijk is<sup>2</sup>. Welke sterke kracht het nationalisme in het Oosten van Europa is, is de laatste jaren duidelijk aan het licht gekomen. Maar nergens in ons kontinent schijnen de chauvinistische passies en het superioriteitsgevoel zo groteske vormen aan te nemen als op het Balkanschiereiland. Alle volkeren van dit gebied lijken er vast van overtuigd dat heel de geschiedenis door de kwaadwilligheid van anderen hen verhinderd heeft hun grootse beschavende zending te volbrengen. Meestal hebben ze bovendien de neiging te geloven dat hun woongebied in het verleden veel groter was dan tegenwoordig. Historische en taalhistorische publikaties worden dan ook graag gebruikt om de grootsheid van het nationale verleden in het licht te stellen. Deze geestesgesteldheid bestaat in deze streken minstens sinds de bevrijdingstrijd tegen de Turken in de vorige eeuw en heeft ook altijd sterk de officiële politiek van de Balkanstaten bepaald, ongeacht de aard van het regime: rechts-autoritair, kommunistisch of parlementair-demokratisch. Dat dit ekstreme chauvinisme en gevoel door de geschiedenis ontriefd te zijn zeer agressieve vormen kan aannemen, blijkt ook uit de gebeurtenissen van de afgelopen twee jaren in het voormalige Joegoslavië<sup>3</sup>.

2. Een typisch voorbeeld is de kwestie van de etnische identiteit der oude Makedoniërs. Ofschon zowel de schaarse Makedonische glossen als de getuigenissen van antieke auteurs erop wijzen dat de volksgenoten van Aleksander de Grote oorspronkelijk geen Hellenen waren, is er in Griekenland niemand die aan het Griekendom van de Makedoniërs twijfelt en wordt dit als argument in aktuele politieke kwesties gebruikt.

3. De bewering van BANFI (1985: 11) over „una politica di tolleranza e di rispetto delle tradizioni linguistiche e culturali delle minoranze, attuata da praticamente tutti gli Stati” zouden we in geen geval onderschrijven. Veeleer was meestal het omgekeerde waar, vgl. DETREZ (1992: 8): „Op de Balkan voelt elk volk voor zijn burens slechts minachting en haat [...]”.

## 1. DE ROMANIZERING EN DE OMVANG VAN DE VERSPREIDING VAN HET LATIJN OP DE BALKAN

### 1.1. *Algemene bemerkingen over het romaniseringsproces en de differentiatie van het Vulgairlatijn in de provincies*

Door de Romeinse administratie, het leger, het onderwijs, de handel, de vestigingen van Romeinse kolonisten kwam de bevolking van de door Rome veroverde gebieden onmiddellijk intensief in contact met de Latijnse taal. Vele autochtonen gingen Latijn leren wegens het grote praktische nut en het aanzienlijke sociale prestige van de taal en gaven na enkele generaties hun moedertaal ten voordele van het Latijn op. Zo zijn in de loop van enkele eeuwen van Romeinse overheersing op vele plaatsen de oorspronkelijke talen (Gallisch, Illyrisch, Dakisch enz.) sterk teruggedrongen of geheel uitgestorven. Dat het Latijn in de provincies van het Romeinse Rijk waar het ingang gevonden had en als omgangstaal allengs de inheemse talen verdrong regionaal verschillende kenmerken ontwikkeld heeft, is zeer waarschijnlijk. Men kan voor deze stelling de volgende argumenten aanvoeren:

- Divergente ontwikkeling is onvermijdelijk wanneer een taal over een uitgestrekt gebied gesproken wordt, *a fortiori* in een tijd met beperkte communicatiemiddelen en zonder normerende instantie voor de spreektaal.

- In de verschillende veroverde gebieden lieten vermoedelijk de inheemse talen elk op hun wijze hun invloed gelden (substraattheorie). Zo gaat een aantal Roemeense woorden zeker op een substraattaal (meestal neemt men aan dat dit het Dakisch of Thrakisch was) terug en kan met enige waarschijnlijkheid de zogen. Roemeense labialisering (d.i. *-pt-*, *-ps-* uit Lat. *-ct-*, *-x-*, vgl. *opt* uit *octo*, *coapsă* uit *coxa*) aan de inwerking van een substraat toegeschreven worden<sup>4</sup>.

- Tussen de uit het Latijn voortgekomen Romaanse talen blijken al van bij de eerste sporadische attestaties in de vroege middeleeuwen grote verschillen te bestaan en de afwijkingen van het klassiek Latijn zijn soms zeer groot. Daaruit mag men waarschijnlijk besluiten dat minstens reeds in de latere keizertijd de Latijnse spreektaal zich een heel stuk in de richting van de verschillende Romaanse talen ontwikkeld had. De evolutie van deze spreektaal verliep echter niet overal even snel, sommige gebieden waren conservatiever dan andere.

4. SOLTA (1980: 27) wijst erop dat de klankverbinding *-pt-* in het Thrakische onomastische materiaal zeer veelvuldig voorkomt.

### 1.2. *De verspreiding van het Latijn op het Balkanschiereiland*

De verovering van het hele Balkangebied is in verschillende fazen verlopen en heeft verschillende eeuwen in beslag genomen. De romanisering is tot de noordelijke helft van het schiereiland beperkt gebleven. In het zuiden (evenals in Klein-Azië en Egypte) had namelijk in tegenstelling tot wat in de andere door Rome veroverde gebieden het geval was, het Latijn met een prestigieuze kultuurtaal, het Grieks, af te rekenen, een taal die het nooit zoals bv. het Etruskisch, Gallisch of Iberisch heeft kunnen verdringen. De Latijns-Griekse taalgrens — of liever de grens tussen de gebieden waar resp. het Latijn en het Grieks de rol van schrijf- of kultuurtaal vervulden<sup>5</sup> — is in het begin van deze eeuw voor het eerst vastgelegd door Konstantin JIREČEK (JIREČEK 1902-04), die zich vooral op de teruggevonden inskripties baseerde<sup>6</sup>. Ten noorden van de zogenaamde JIREČEK-lijn, dus binnen de Latijnse invloedssfeer, liggen het huidige Servië, Bosnië en het noordelijke deel van Bulgarije. Niet gelatiniseerd werden Oost-Thrakië en Makedonië, die onder Griekse invloed stonden. Het Haemusgebergte zou ongeveer de grens tussen beide „taalgebieden” gevormd hebben<sup>7</sup>. De bevindingen van JIREČEK werden later door anderen gepreciseerd en hier en daar gekorrigeerd<sup>8</sup>.

In welke mate het Latijn behalve verkeerstaal ook dagelijkse omgangstaal van de bevolking geworden is, m.a.w. hoe ver het romaniseringsproces ooit gevorderd was, is vooral voor de provincie Dakië, maar ook voor Thrakië zeer omstrede. In dit verband wordt soms een bij twee Byzantijnse kronisten<sup>9</sup> overgeleverde anekdote geciteerd. Tijdens een nachtelijke veldtocht tegen de Avaren in het Haemusgebergte in het jaar 587 maande een soldaat van het Byzantijnse leger een kameraad met de woorden *τόρνα, τόρνα, φράτρε* (of *φράτερ*) aan zich om te draaien om een pak dat van zijn muilezel dreigde te vallen recht te zetten. Deze woorden werden echter door de andere soldaten als een kommando om rechtsomkeert te maken verstaan

5. Een groot deel van de bevolking bleef immers verder de inheemse talen spreken. ÇABEJ (1967: 51) vergelijkt uit latere tijden het gebruik van het Turks als schrijftaal in de geïslamiseerde delen van de Balkan, waar ook de bevolking verder de autochtone talen sprak en dikwijls het Turks helemaal niet beheerste.

6. Dat iemand een Latijns opschrift plaatste, betekende niet noodzakelijk dat hij het Latijn als moedertaal had, zelfs niet dat hij Latijn kende (vgl. MÓCSY 1970: 212-221; BEŠEVLEV 1980: 36-37; GEROV 1980: 158).

7. Vgl. ZILLIACUS 1935: 30-31.

8. Vgl. GEROV 1980.

9. Theofylaktos Simokattes (eerste helft van de zevende eeuw), *Historiae* (ed. C. DE BOOR, corr. P. WIRTH, Stuttgart 1972, blz. 100); Theofanes Confessor (gestorven omstreeks 817), *Chronographia* (ed. C. DE BOOR, Leipzig 1883, blz. 258).

(τόρνα was namelijk het gebruikelijke kommando voor de terugtocht), zodat het leger op de vlucht sloeg. Onze auteurs zeggen nu dat die woorden uitgesproken werden τῆ πατρῶα φωνῇ ('in de voorvaderlijke taal') of ἐπιχωρίῳ γλώττῃ ('in de landstaal'). Sommigen leiden hieruit af dat de soldaten uit de streek zelf afkomstig waren en dat de taal van dat gebied en de moedertaal van de soldaten het Latijn was<sup>10</sup>. Vooral Roemeense geleerden zien in de woorden τόρνα, τόρνα, φράτρε<sup>11</sup> graag de outste attestatie van het Roemeens<sup>12</sup>. Anderen echter menen, met meer waarschijnlijkheid, dat πατρῶα φωνῇ en ἐπιχώριος γλῶττα uitdrukkingen zijn waarmee het Latijn als rijkstaal aangeduid wordt en dat men hieruit dus niets kan konkluderen met betrekking tot de taal die in die tijd in het Haemusgebied gesproken werd<sup>13</sup>.

## 2. DE RESTEN VAN HET LATIJN OP DE BALKAN IN LATERE TIJDEN

### 2.1. *Het probleem van het Balkanlatijn*

De vraag in hoeverre het Latijn van de Balkan al in de oudheid door bijzondere fonetische, grammatikale of leksikale eigenaardigheden gekenmerkt werd, kan door een systematische studie van de inskripties uit dit gebied slechts een zeer gedeeltelijk antwoord krijgen<sup>14</sup>. Deze teksten geven immers niet de lokale spreektaal van het ogenblik weer, daar de auteurs ervan zich steeds naar bestaande grammatikale en orthografische normen richtten. Doordat de auteurs echter niet altijd de literaire normen volkomen beheersten, komen af en toe toch plaatselijke eigenaardigheden tot uiting<sup>15</sup>. Elementen uit de eigentijdse spreektaal komen soms ook bij latere literaire auteurs te voorschijn<sup>16</sup>. Hier stelt zich de vraag of er ooit een min of meer

10. Dat is bv. de mening van ZILLIACUS 1935: 130.

11. Bij Theofanes komt als v.l. *ῥετόρνα* voor.

12. Vgl. ROSETTI 1977: 105 en 1986: 658 ('*Torna, torna fratre* apartin, deci, limbii române'); MIHĂESCU 1978: 55-56.

13. Vgl. de discussie bij TAGLIAVINI 1969: 548-550 (met literatuur).

14. Het overigens zeer verdienstelijke werk van MIHĂESCU (1978) vervult deze opdracht slechts ten dele en is enigszins tendentieus, vgl. GEROV 1979 en BOJADŽIEV 1989: 238. De recente studie van DURIDANOV (1992) is o.i. nogal oppervlakkig. De auteur houdt bij de beoordeling van het epigrafische materiaal geen rekening met mogelijke schrijffouten. Zijn fonetische interpretaties schijnen ons meermaals betwistbaar.

15. Over de waarde der inskripties voor de kennis van de romanizatie en van de geografische distributie en relatieve kronologie der taalveranderingen zie MIHĂESCU 1978: 3 en 1983: 1111. Vgl. ook REICHENKRON 1965: 66-73 en GAENG 1987.

16. Over Latijnse auteurs uit het Balkangebied in latere tijd zie MIHĂESCU 1978: 4-11 en 1983: 1111-1119.

homogeen „Balkanlatijn” bestaan heeft, dat zich door bepaalde gemeenschappelijke fonetische, morfologische en lexicale innovaties van het meer westelijke Latijn duidelijk onderscheidde. Zo'n Balkanvariant van het Latijn heeft men vroeger wel proberen te reconstrueren enerzijds uit het Roemeens en de uitgestorven Romaanse taal van Dalmatië, anderzijds uit de talrijke Latijnse elementen van het Albanees en de Latijnse leenwoorden en plaatsnamen in het Kroatisch, Servisch en Bulgaars. Verdere studies hebben echter aangetoond dat er nauwelijks exclusieve Dalmatisch-Roemeense overeenkomsten in klankontwikkeling of woordenschat bestaan en dat er dus waarschijnlijk nooit zoiets als een Balkanlatijnse eenheid geweest is. Tegenwoordig rekent men dan ook eerder met twee Latijnse kernzones op de Balkan, elk met hun eigen specifica: een Dalmatische latiniteit aan de Adriatische kust en een Dako-Moesische latiniteit in het oosten<sup>17</sup>.

Zo zijn uit het Latijn van de Balkan twee Romaanse talen voortgekomen, het Dalmatisch en het Roemeens. Samen met de Centraal- en Zuiditaliaanse dialecten vormen deze de zogenaamde Oostromaanse talen. De scheiding tussen West- en Oostromaans wordt voornamelijk op grond van fonetische criteria gemaakt<sup>18</sup>.

## 2.2. *Dalmatië*

Vóór de Slavische volksverhuizingen in de zesde eeuw moet het Latijn de taal geweest zijn van een belangrijk deel van het huidige Slovenië, Kroatië, Bosnië en Servië. In het noorden van dit gebied, in het oude Pannonië, was bij de aankomst der Hongaren aan het einde van de negende eeuw van het Latijn waarschijnlijk reeds niets meer overgebleven<sup>19</sup>. Alleen in de steden van de Dalmatische kust hebben de uit het Latijn ontstane dialecten de Slavische invallen lang overleefd. Sinds de middeleeuwen hebben deze dialecten echter

17. Vgl. BAHNER 1970: 13; DESNICKAJA 1987a: 6-9; STEPANOVA - SUCHAČEV 1987: 59-60; KRAMER 1992: 63 en 70.

18. BANFI (vgl. SOLTA 1980: 170) onderscheidt drie zones: een *area dalmatica*, een *area danubiana* en een *area della Via Egnazia*.

19. (1) In het Oosten bleven de intervokalische stemloze okkluzieven als zodanig bewaard, terwijl ze in het Westen stemhebbend werden, bv. Lat. *cantata, saponem* > It. *cantata, saponè*, Roem. *cîntată, săpun*, maar Sp. *cantada, jabón*. Fr. *chantée, savon*; (2) In het Oosten ging de Latijnse *-s* aan het wordeinde verloren, terwijl ze in het Westen bewaard bleef, bv. Lat. *tres, nos, magis, cantas* > Sp. *tres, nos, más, cantas*, Fr. *trois, nous, mais, (tu) chantes*, maar It. *tre, noi, mai, canti*, Roem. *trei, noi, mai, cînți*; (3) In het Westen ontwikkelde de Latijnse konsonantengroep *-ct-* zich over [xt] tot [jt]; in het Oosten vinden we verschillende behandelingen: assimilatie in het Italiaans, labialisering in het Roemeens, bv. Lat. *octo, factum* > Port. *oito, feito*, Fr. *huit, fait*, maar It. *otto, fatto*, Roem. *opt, fapt*.

19. Vgl. DAHMEN 1992: 111-112.

steeds meer terrein verloren, in de eerste plaats aan het Venetiaans (een Italiaans dialect), in mindere mate ook aan het verder in het binnenland heersende Slavisch (Kroatisch), dat thans als enige taal in deze streken gesproken wordt. De nu verdwenen Dalmatische dialecten zijn ons zeer slecht bekend. Het schaarse materiaal laat alleszins verschillen onderkennen tussen de noordelijke, centrale (Zadar) en zuidelijke (Dubrovnik) dialecten<sup>20</sup>. Uit de bronnen blijkt dat in Ragusa (Dubrovnik) het plaatselijke Romaanse dialect in de vijftiende eeuw uitgestorven is. Op andere plaatsen was dit al vroeger gebeurd<sup>21</sup>. Het langste heeft het Dalmatisch standgehouden op het eiland Veglia (Krk), waar de laatste bewoner die deze taal nog enigszins beheerste in 1898 overleden is. Gelukkig hebben de uit Istrië afkomstige geleerde Antonio IVE (IVE 1886) en vooral de toen nog jonge Italiaanse linguïst Matteo Giulio BARTOLI nog tijdig het dialect van deze man kunnen bestuderen. De door BARTOLI bezorgde beschrijving van de taal, waarin ook alle oudere mededelingen over het Dalmatisch verzameld en verwerkt zijn (BARTOLI 1906), blijft nog altijd de basis voor alle wetenschappelijke studies over dit uitgestorven Romaanse idioom.

Kenmerkend voor het Dalmatisch is o.m. het ontbreken van de in bijna alle overige Romaanse talen voorkomende palatalisatie van *k* en *g* vóór *e*, bv. Vegliotisch *kaina* (*cena*), *akait* (*acetum*), *gelut* 'bevroren' (*gelatus*). Het Ragusaans (Dubrovnik) kende bovendien ook geen palatalisatie vóór *i*. Uit de morfologie verdient het futurum vermelding, dat op het Latijnse futurum exactum teruggaat, een vorm die in de andere Romaanse talen niet bewaard gebleven is, bv. *kantuora* 'ik zal zingen' uit *canta(ve)ro*. Naast deze conservatieve trekken komen er ook opmerkelijke innovaties voor. Zo zijn in het Vegliotisch de talrijke diftongeringen zeer opvallend, bv. *kuosa* (*casa*), *tuota* (*tata*) 'vader'<sup>22</sup>, *kaina* (*cena*), *raipa* (*ripa*), *krauk* (*crucem*), *kroit* (*crudus*), *jualb* (*albus*)<sup>23</sup>.

De Kroatische dialecten hebben in de middeleeuwen heel wat woorden uit het Dalmatisch overgenomen en vormen zo mede een bron voor de kennis van deze taal. Enige zeer oude leenwoorden zijn in de standaardtaal doorgedrongen: *račun* (uit *\*ratsjun(e)* < Lat. *rationem*) 'rekening', *sapun* (uit *\*sapun(e)* < Lat. *saponem*) 'zeep'.

20. Vgl. ROSENKRANZ 1955.

21. Vgl. FORETIĆ 1987; KRAMER 1992: 70; CREVATIN 1992: 224.

22. Daarentegen was in Zuid-Dalmatië (Dubrovnik) *a* tot *e* geworden, bv. *pen* (*panis*), *teta* (*tata*), *chesa* (*casa*) (vgl. ROSENKRANZ 1955: 274).

23. Voor beschrijvingen van het fonologisch stelsel van het Dalmatisch vgl. HADLICH (1965) en SWIGGERS (1987). Goede algemene informatie over de taal geven REPINA (1983) en DORIA (1989a en 1989b); vgl. ook MIHĂESCU 1978: 20-21.

De geografische situatie laat vermoeden dat het Dalmatisch in zekere zin de brug vormde tussen het Romaans van Italië en dat van de oostelijke Balkan (dat in het Roemeens voortleeft). Anderzijds laten de gegevens waarover we beschikken het besluit toe dat het Dalmatisch eerder westelijk georiënteerd<sup>24</sup> was en geen deel nam aan een aantal ontwikkelingen die het Roemeens met andere Balkantalen gemeen heeft<sup>25</sup>. Hier kan erop gewezen worden dat sinds de administratieve hervormingen van Diocletianus Dalmatië bij Italië en niet bij de rest van de Balkan aansloot en dat bij de splitsing van het Imperium onder Theodosius (395) dit gebied bij het Westen kwam, terwijl de rest van het Balkanschiereiland aan het Oostromeinse Rijk toeviel. Dit heeft er wellicht toe bijgedragen dat de evolutie van het Latijn in Dalmatië ten dele met die van het Latijn in Italië parallel liep, terwijl het meer in het binnenland van de Balkan gesproken Latijn eigen wegen ging.

Omstreden is de positie van de uitstervende Romaanse dialecten van het aan Italië grenzende schiereiland Istrië. Mag men ze tot het Italiaans rekenen of gaat het om een zelfstandig Romaans idioom, dat nader bij het uitgestorven Dalmatisch aansloot?<sup>26</sup> Ook dit is een politieke kwestie geworden, waarin Italiaanse en Kroatische geleerden tegenover elkander staan<sup>27</sup>.

### 2.3. Roemenië

#### 2.3.1. De verspreiding van de Roemeense taal

Vermoedelijk is het slechts weinigen bekend dat er ook buiten Roemenië op verschillende plaatsen van de Balkan bevolkingsgroepen leven die een Roemeens dialect spreken. Naast het zogenaamde *D a k o r o e m e e n s* in de republiek Roemenië<sup>28</sup> onderscheidt men nl. nog:

24. Hetzelfde gold waarschijnlijk voor het vroeg uitgestorven Pannonische Latijn (vgl. DAHMEN 1992: 111-112).

25. Vgl. REPINA 1983: 98; MIHĂESCU 1983: 1133; STEPANOVA - SUCHAČEV 1987: 59-60.

26. Vgl. MIHĂESCU 1978: 22-24; CREVATIN 1989b: 558-561 en 1992.

27. Zie HOLTUS - KRAMER (1987) en verschillende bijdragen in dezelfde feestbundel. Vgl. ook CREVATIN 1992: 217: „è utile ricordare che molti sovratoni intercorsi nella polemica scientifica devono la loro origine a motivazioni politiche”.

28. Tot voor kort noemde men dikwijls ook het Moldavisch als zelfstandige taal. Het Roemeens van het door STALIN bij de Sovjetunie ingelijfde Moldavië had namelijk een eigen grammatikale norm gekregen en werd met het Russische alfabet geschreven, om de indruk te wekken dat het om een duidelijk verschillende taal ging. Mettertijd ging men in de sovjetrepubliek Moldavië echter weer bij de in Roemenië heersende standaardtaal aansluiting zoeken, zodat de laatste jaren het onderscheid tussen de zogenaamde Moldavische en de Roemeense schrijftaal bijna uitsluitend nog in het gebruikte alfabet bestond (vgl. KRAMER 1978: 147). In het onafhankelijke Moldavië is nu ook dit laatste onderscheid verdwenen.

- het *Aromoens* (vroeger ook wel *Makedoroemeeens* genoemd)<sup>29</sup>, dat zowat overal op de zuidelijke Balkan (in het Pindosgebergte en Thessalië, ook in Epirus, Makedonië, Albanië, Bulgarije) door kleine groepen herders (in Griekenland *Βλάχοι* of *Κουτσόβλαχοι*<sup>30</sup> genoemd) gesproken wordt. Hun aantal mag misschien op 150 000 geschat worden;<sup>31</sup>

- het *Meglenoroemeens* of *Meglenitisch*<sup>32</sup>, dat een paar duizend sprekers telt in de vlakte van Meglen ten noorden van Thessaloniki;

- het bijna uitgestorven *Istoroemeens*<sup>33</sup> (in Istrië in het noordwesten van Kroatië), dat ooit over een veel ruimer gebied in het noordwesten van het Balkanschiereiland verbreid was.

Al deze groepen hebben hoogstens een zwak ontwikkeld nationaal bewustzijn en zijn met het verlies van hun taal en nationaliteit bedreigd. De gelijkenissen tussen deze op zo grote afstanden van elkaar gesproken dialecten zijn nog zo groot dat men noodzakelijkerwijs moet aannemen dat al deze dialecten ooit een eenheid gevormd hebben en dus in één kerngebied ontstaan zijn, vanwaaruit verschillende groepen geëmigreerd zijn naar de streken waar ze nu leven. Aan de gepostuleerde Gemeenroemeense fase is ten laatste in de negende of tiende eeuw een einde gekomen<sup>34</sup>, en de aanleiding tot deze middeleeuwse migraties mag men misschien in de uitbreiding van de Slaven op de Balkan zien. De Romaanse bevolking was tegen het einde van de zevende eeuw van de sedentaire levenswijze van landbouwers op een halfnomadisch herdersbestaan overgeschakeld<sup>35</sup>. Dat deze volksgroepen zich zo ver konden verspreiden, is door hun levenswijze als transhumante, d.w.z. tussen zomer- en winterweideplaatsen heen en weer trekkende, herders te verklaren.

Eerlijkheidshalve vermelden we dat volgens een andere theorie er ooit een groot Romaans continuüm van Dakië tot het Pindosgebergte bestond en de Meglenoroemenen en Aromoenen in Griekenland dus autochtoon zijn. De Slaven zouden voor de fragmentering van dit uitgestrekt Romaans taalgebied (die niet vóór de elfde eeuw zou zijn begonnen) verantwoordelijk zijn. Het zal niemand verbazen dat deze

29. Een goede schets van de huidige situatie van deze taal vindt men bij KRAMER 1989.

30. Oorspronkelijk een spotnaam: „manke Vlachen”.

31. Vgl. KRAMER 1989: 427.

32. Voor een beknopte beschrijving zie DAHMEN 1989a.

33. Een korte schets geeft DAHMEN 1989b.

34. Vgl. BAHNER 1970: 6.

35. Vgl. FRIEDWAGNER 1934: 666, ŠIŠMARĚV 1980: 178, KRAMER 1992: 69. Zie echter ook DONAT 1973, die het beeld van de Roemenen uit het verleden als een herdersvolk zonder vaste woonplaatsen poogt te relativieren.

stelling voornamelijk door Roemeense en Aromoense geleerden verdedigd wordt<sup>36</sup>.

### 2.3.2. De Roemeense etnogeneze

#### a. Het Romeinse Dakië

Het schijnt paradoxaal dat het Latijn tot op heden voortbestaat in Dakië, dat maar 165 jaar tot het Romeinse Rijk behoord heeft, terwijl het zich in het intensief geromanizeerde Dalmatië niet heeft kunnen handhaven. Daar een groot deel van het huidige Roemenië na de in 107 voltooide verovering van het gebied door Trajanus de Romeinse provincie Dakië vormde en ook meegedeeld wordt dat Trajanus het land met talrijke kolonisten (*infinitas copias hominum*) bevolkte, die van overal in het Rijk (*ex toto orbe Romano*) afkomstig waren<sup>37</sup>, ligt de veronderstelling voor de hand dat de Roemeense taal de voortzetting is van het tijdens de Romeinse overheersing ingevoerde Latijn, juist zoals bv. het Frans op het Latijn van Noord-Gallië teruggaat. De zaak ligt echter niet zo eenvoudig. Vooreerst komen verschillende onderzoekers tot totaal tegengestelde resultaten wat de intensiteit van de romanisering van de Dakische provincie betreft. De Romeinse bezetting is in Dakië slechts van korte duur geweest. Enkele auteurs delen ons mee dat keizer Aurelianus zich in of rond het jaar 271 genoodzaakt zag de provincie op te geven, omdat hij aan de druk van de aanstormende Goten en andere Barbaren niet meer kon weerstaan, en dat hij bij die gelegenheid de Romeinse bevolking op de zuidelijke Donauoever terugtrok<sup>38</sup>. Deze bronnen zijn voor verschillende interpretaties vatbaar en zo komt het dat wat het oorsprongsgebied en de etnogeneze van het Roemeense volk betreft, van oudsher twee theorieën tegenover elkander staan. Zulke te-

36. Ook RUZÉ (1989) schijnt deze theorie te aanvaarden. Door FRIEDWAGNER (1934: 665, 692-693) en KRAMER (1992: 60) worden zulke voorstellingen rezoluut afgewezen.

37. Aurelius Victor, *Caes.*, 13, 4: *castra suspectioribus aut opportunis locis exstructa, ponsque Danubio impositus, ac deductae coloniae pleraeque*; Eutropius, *Breviarium*, 8, 6, 2: *Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decibali viris erat exhausta.*

38. Vgl. „Flavius Vopiscus”, een der zogen. *auctores Historiae Augustae (Vita Aureliani, 39)*: *Cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuviam Daciam, a Traiano constitutam, sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia collocavit [...]*; „Vopiscus” schijnt te steunen op Eutropius 9, 15, 1: *[...] provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico ac Moesia, desperans eam posse retineri; abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit [...]*. Voor de interpretatie van deze en andere bronnen vgl. o.a. FRIEDWAGNER 1934: 646-647, ILIESCU 1973, BODOR 1973 en RUZÉ 1989: 29-34.

gengestelde hypotezen zijn ook mogelijk omdat van de derde eeuw tot ver in de middeleeuwen de historische bronnen ons grotendeels in de steek laten.

b. De continuïteitshypoteze

Volgens de *k o n t i n u ï t e i t s t e o r i e*, die in Roemenië tot een dogma verheven is, is het grootste deel van de bevolking van Dakië, die toen reeds volledig gelatiniseerd zou zijn, ook na de ontruiming van de provincie door de Romeinse administratie en troepen onder keizer Aurelianus ter plaatse gebleven<sup>39</sup> en stammen de latere Dakoroemenen hiervan af; dat sluit natuurlijk helemaal niet uit dat ook ten zuiden van de Donau een Romaanse bevolking voortbestond. Tijdens de opeenvolgende overheersingen van het land door de Goten, Hunnen, Gepiden, Avaren en Slaven zouden de kontakten tussen de bevolking aan weerszijden van de Donau zijn blijven voortbestaan. Het Latijn zou niet alleen moedertaal van een groot deel der bevolking geweest zijn, maar ook als verkeerstaal tussen de verschillende bevolkingsgroepen gefungeerd hebben<sup>40</sup>. De kerstening van Dakië in de vierde eeuw vanuit de Romeinse gebieden bezuiden de Donau zou er de positie van het Latijn hebben versterkt. In het noorden van het Balkanschiereiland bleef het Latijn de officiële taal van Kerk en staat tot het in het begin van de zevende eeuw door het Grieks vervangen werd. Het Roemeens zou in deze hypoteze de enige rest zijn van een uitgestrekt Latijns taalgebied in het oosten van de Balkan<sup>41</sup>.

Zoals gezegd is de continuïteitsteorie de officiële leer in Roemenië. Wat deze theorie voor de Roemenen zo belangrijk maakt, is niet alleen het feit dat deze in hun ogen hun aanspraken op hun land en meer bepaald op het omstreden Transilvanië (en eventueel een politiek van diskriminatie tegenover etnische minderheden) rechtvaardigt, maar ook en vooral dat ze hun het weldoende gevoel verschaft sinds onheuglijke tijden met hun land verbonden te zijn<sup>42</sup> en aldus hun zelfbewustzijn sterkt.

39. Zo komt WINDISCH (1981: 408-409) na discussie der bronnen tot het besluit dat „in ciuda rapoartelor invocate de Rösler, cea mai mare parte a populației trebuie să fi rămas la nordul Dunării”. In dezelfde zin spreken V. ILIESCU (1973), VULPE (1973) en RUZÉ (1989) zich uit. Sommige van deze auteurs nemen aan dat de romanisering in Dakië na het opgeven van de provincie door de Romeinen gewoon verderging.

40. De rol van het Latijn als interetnische verkeerstaal werd vooral door GAMILLSCHEG (1960 [= 1982: 117-121], 1963, 1964) en REICHENKRON (1965: 331-334 en 1978) beklemtoond.

41. Vgl. over dit alles BAHNER 1970: 15.

42. Als nakomelingen van de geromanizeerde Dakiërs zouden de Roemenen immers al een drie- of vierduizend jaar op de bodem van het huidige Roemenië wonen.

### c. De migratiehypoteze

Volgens de *m i g r a t i e t e o r i e*, die vooral met de naam van de historicus Robert ROESLER (ROESLER 1871) verbonden is en die in Hongarije — om evident politieke redenen — haar felste verdedigers gevonden heeft, is het Latijn na de evacuatie van Dakië door Aurelianus in het gebied benoorden de Donau volledig verdwenen en is het Roemeens eerst later, nadat de Hongaren zich in het Donauebekken gevestigd hadden, vanuit het zuiden weer binnengedrongen<sup>43</sup>. Door de aanhangers van deze theorie wordt op de afwezigheid van met zekerheid geïdentificeerde Germaanse leenwoorden in het Roemeens gewezen<sup>44</sup>. Zulke leenwoorden zou men in geval van een bevolkingscontinuïteit zeker verwachten, daar Germaanse volkeren (Goten en Gepiden) lange tijd en massaal Dakië bewoond hebben<sup>45</sup>. Het voornaamste argument vindt men echter in de talrijke lexicale en andere overeenkomsten van het Roemeens met het Albanees, die hoogstwaarschijnlijk ten zuiden van de Donau tot stand gekomen zijn<sup>46</sup>. Ook beweert men dat de oude Roemeense kerkelijke terminologie enkel ten zuiden van de Donau ontstaan kan zijn, iets wat door de voorstanders van de continuïteit dan weer betwist wordt<sup>47</sup>.

### d. Besluit

Bij gebrek aan voldoende historische bronnen is elk van deze theorieën moeilijk te bewijzen. In onze tijd heeft de stelling van ROESLER in haar ekstreme vorm nauwelijks nog aanhangers. Tegenwoordig schijnen de meeste specialisten aan een gematigde continuïteitstheorie of admigratiethorie vast te houden (al worden daarbij de aksenten verschillend gelegd): ten noorden van de Donau zou, ook nadat de Romeinen het gebied opgegeven hadden, het Latijn in mindere of meerdere mate bewaard gebleven zijn, maar de positie van deze taal zou in min of meer belangrijke mate door inwijking vanuit het zuiden (admigratie) versterkt zijn.

43. Recent wordt de migratiehypoteze op grond van toponymische gegevens resoluut verdedigd door de historicus en naamkundige Gottfried SCHRAMM (1981: 34-39 en 131-140).

44. Vgl. TAGLIAVINI 1969: 308-309.

45. De aanhangers van de continuïteitstheorie vinden dit geen bewijskrachtig argument, vgl. bv. WINDISCH (1981: 412), RUZÉ (1989: 53-55) en ARVINTE (1980: 25: „Andererseits ist [...] das Fehlen von [altgermanischen] Lehnwörtern [...] ohne Beweiskraft. Wenn nämlich die romanisierte Bevölkerung nur im Süden gelebt hätte, bliebe das Fehlen altgermanischer Sprachelemente gleichermaßen unerklärt; denn auch dort hatten sich germanische Stämme niedergelassen“).

46. Vgl. bv. TAGLIAVINI 1969: 373.

47. Vgl. RUZÉ 1989: 103-109.

Daartegenover verdedigt de Duitse klassikus en romanist Johannes KRAMER<sup>48</sup> met gewichtige argumenten een „gematigde migratietheorie”<sup>49</sup>. Hij ontkent het voortbestaan van Romaanse resten ten noorden van de Donau (Transilvanië) niet, maar gelooft toch dat de Roemeense natie hoofdzakelijk gevormd is door migratie vanuit het gebied ten zuiden van de Donau, waar de romanisering ongetwijfeld veel intensiever was geweest dan in het noorden<sup>50</sup>, dat nog geen 170 jaar tot het Imperium behoord heeft<sup>51</sup> en i.t.t. het zuiden geen stedelijke cultuur had<sup>52</sup>. Gezien de halfnomadische levenswijze van deze herdersbevolking is er aan zulke migratiebewegingen niets onwaarschijnlijk. Ook in historische tijd zijn verplaatsingen van „Vlachen”, zoals de Roemeense herders genoemd werden, over zeer grote afstanden betuigd<sup>53</sup>. KRAMER wijst er tevens op dat een deel van het huidige Roemenië (o.m. Walachije, met de hoofdstad Boekarest) nooit van het Romeinse Rijk deel uitgemaakt heeft<sup>54</sup>, zodat men

48. KRAMER 1992; vgl. ook 1980b: 291-294.

49. In dezelfde zin spreekt zich J. HUBSCHMIED uit bij NICULESCU (1992: 107): „le dacorumain dérive probablement surtout de la latinité sud-danubienne importée au cours du Moyen Âge, mais celle-ci se sera mêlée aux restes de la latinité qui subsistait encore au nord du Danube”. Het Romaans van het gebied ten noorden van de Donau kon z.i. enkel de rol van substraat van het Dakoroemeens vervullen, zoals het Mozarabisch in Andaloezië substraat was van het uit het noorden geïmporteerde Kastiliaans.

50. KRAMER 1980b: 292: „Die Gebiete, die sich im Süden der Donau bis zum Balkengebirge (Haemus) erstrecken, sind zu Anfang der Regierungszeit des Augustus dem Römischen Reich zugefallen (Moesia superior [d.i. ongeveer Servië tot aan de Donau] 33 v. Chr., Moesia inferior [d.i. Noord-Bulgarije tussen de Donau en het Balkangebergte] 29 v. Chr.) und gehörten zumindest nominell bis zur Errichtung des Bulgarenstaates im 7. Jh. zum Oströmischen Reich, in dem auch die lateinische Sprache um diese Zeit noch eine wichtige Rolle spielte; mithin standen etwa sechshundert Jahre für eine Romanisierung der Bevölkerung zwischen Donau und Balkengebirge zur Verfügung”.

51. We weten dat in Thrakië de inheemse taal in de zesde eeuw nog niet volledig uitgestorven was; dat doet twijfels rijzen aan de bewering van vooral Roemeense geleerden dat het uitgestrekte Dakië op relatief korte tijd volledig geromaniseerd zou zijn (vgl. SCHRAMM 1981: 126 en KRAMER 1992: 64, die erop wijst dat ook sommige Roemeense verdedigers van de continuïteit toegeven dat het Dakisch misschien eerst bij de aankomst der Slaven uitgestorven is). Nochtans meent ROSETTI (1977: 102) te weten dat „la Dacie est entièrement romanisée en l'an 150”.

52. KRAMER 1992: 62.

53. Ook in de pas onafhankelijk geworden voormalige sovjetrepubliek Moldavië is de Roemeense bevolking eerst in de middeleeuwen binnengezield, vgl. bv. KRAMER 1980a: 127-128.

54. Over de begrenzing van de provincie Dacia vgl. ook FRIEDWAGNER 644-645.

daar zeker met een latere inwijking moet rekenen<sup>55</sup>. Tenslotte wijzen de reeds vermelde overeenkomsten met een niet-Romaanse taal, het Albanees op oude contacten, die alleen maar ten zuiden van de Donau plaatsgehad kunnen hebben. Dat alles spreekt ervoor dat het Latijn van het gebied ten zuiden van de Donau bepalend is geweest in het ontstaansproces van de Roemeense taal. Omdat echter de vraag van de Roemeense en de Albanese continuïteit niet los van mekaar kunnen gezien worden, zullen we deze kwestie verder behandelen bij de bespreking van de Albanese etnogeneze.

### 2.3.3. De oorsprong van de volksnamen „Roemenen” en „Vlachen” / „Walachen”

De naam die de Roemenen zichzelf geven, gaat natuurlijk op *Romani* terug, dat in de latere oudheid de benaming voor alle inwoners van het Romeinse Rijk<sup>56</sup> geworden was<sup>57</sup>. Lat. *Romanus* had in het Roemeens tot *rumân* geleid (waarop o.a. Ndl. *Roemeen* teruggaat). Om romantisch-nationalistische redenen, nl. opdat het verband met de naam der Romeinen duidelijk zou blijven, heeft men in de standaardtaal de benaming *rumân* tot *român* aangepast<sup>58</sup> en werd in 1966 zelfs een uitzondering op de Roemeense spellingregels gekreëerd door van de gemodernizeerde spelling *romîn*, *Romînia*<sup>59</sup> tot de oudere schrijfwijze *român*, *România* terug te keren<sup>60</sup>. Dezelfde roma-

55. Vgl. KRAMER (1992: 67): „[...] dob[b]iamo assolutamente escludere la romanizzazione antica di territori situati all'infuori dei limiti dell'Impero Romano: non esisteva nessun motivo per i Daci liberi di abbandonare il loro idioma a favore della lingua dei loro nemici romani. Ovviamente la romanità della massima parte dell'odierno territorio di lingua rumena [...] appartiene alla 'Romania nuova'; naturalmente questo fatto è ben noto a tutti i linguisti rumeni, ma per lo più viene trascurato o taciuto”. Dit wordt ook toegegeven door (de nochtans ook nationalistisch geïnspireerde, vgl. KRAMER 1980b: 292) ARVINTE (1980: 13): „Da in den Gebieten Crişana, Maramureş, Bucovina, Moldau, Bessarabien und den größten Teilen Munteniens, wo heute Rumänisch gesprochen wird, kein Romanisierungsprozeß erfolgt sein kann, müssen wir annehmen, daß sich in diese Provinzen die Romanität erst später ausgebreitet hat”. Daarentegen gelooft CIZEK (1978: 116-117) dat de uitstraling van het Romeinse Rijk voor gevolg had dat de romanisering de rijksgrenzen ver overschreed!

56. Hoofdzakelijk waren dit Latijnsprekenden, maar ook de Grieken noemen zich eerst sinds de vorige eeuw weer “Ἕλληνες en heetten voordien Ῥωμαῖοι, Ρωμαῖοί.

57. Vgl. VIDOS (1956: 161): „De benaming *Romanus* kon alleen daar behalve een taalkundig-cultureel ook een staatkundig begrip worden waar het staatsverband ofwel helemaal ontbrak ofwel los was”; zie ook TAGLIAVINI 1969: 165 en ARVINTE 1980: 37-58 (met mogelijke bijkomende redenen waarom de volksnaam *Romani* op de Balkan bewaard bleef).

58. Vgl. VIDOS 1956: 160 n. 1. Anders ARVINTE (1980: 42-47), doch vgl. KRAMER (1980b: 294-246), die overtuigend argumenteert dat de vorm *român* „ihre Entstehung humanistisch-nationalistischer Rombegeisterung verdankt” (blz. 246).

59. In 1954 was bij een spellinghervorming *â* afgeschaft en door *i* vervangen geworden.

60. Vgl. KRAMER 1978: 141.

nomanie is verantwoordelijk voor het gebruik van *român* als adjectief ('Roemeens', bv. *limba română*) naast het oudere *românesc*.

Door de Zuidslaven werden de Roemeense volksgroepen *Vlachen* (enk. *Vlach*, mv. *Vlasi*) genoemd<sup>61</sup>. Deze benaming stamt uit het Germaans (Ohd. *Walab*, mv. *Wal(a)ha*), waar ze sinds de late oudheid de algemene aanduiding van Romaanssprekenden geworden was<sup>62</sup>. Ze gaat uiteindelijk terug op de naam van de Gallische stam der *Volcae*, die ooit in de onmiddellijke nabijheid van de Germanen gewoond moet hebben<sup>63</sup>; de Germanen hebben de naam van deze nabuurstam dan tot alle Galliërs uitgebreid, net zoals b.v. de Fransen de naam van de naburige Alemannen voor alle Duitsers zijn gaan gebruiken. Met deze naam werden dan ook door de Angelen en Saksen de Kelten van Groot-Brittannië aangeduid, wier land nu nog *Wales* heet<sup>64</sup>. Toen op het vasteland de Kelten mettertijd geromaniseerd werden, ging de naam daar op de Romaanstaligen over. Zo komt het dat wij nog steeds van *Walen* spreken en dat in Zuidoostelijk gebied de term *welsh* gebezigd worden om Frans, Italiaans of Retoromaans aan te duiden<sup>64a</sup>.

#### 2.3.4. De latiniteit of romaniteit van het Roemeens. De relativering

In de zesde en zevende eeuw overspoelden Slavische stammen massaal het Balkanschiereiland tot aan de Adriatische en Egeïsche kust. Het grootste deel van het gebied werd volkomen geslaviseerd. Zelfs als men met een continuïteit van de Romaanse bevolking in Dakië mag rekenen, blijft het een feit dat sinds de zesde eeuw een groot deel van het gebied door Slaven bewoond werd. Dat blijkt ook overduidelijk uit de toponymie, die voor een groot deel Slavisch is of door

61. Hierop gaan Gr. Βλάχοι en Alb. *Vlëh* alsook de benamingen *Walachen*, *Walachije* terug.

62. Vgl. TAGLIAVINI 1969: 163-164. — Voorzover de naam ook door Romaanse bevolkingsgroepen zelf gebezigd wordt, is hij zeker uit het Zuidslavisch ontleend, zoals de liquidameterse (*Vlach* uit Germ. *Walb*) bewijst. Onhoudbaar is dus POGHIRCS hypoteze (mij bekend uit SCĂRLĂTOIU 1991: 253) dat deze term in het Romaans binnengedrongen is „par une filière germanique directe et parallèle”, nl. de Scandinavische Varjagen uit de lijfwacht van de Byzantijnse keizers.

63. Vgl. Caesar, *De bello Gallico* 6, 24, 2-3 over op Germaanse bodem levende *Volcae Tectosages*.

64. Daar de benaming ook voor niet-geromaniseerde Kelten gebruikt werd (vgl. *Wales*), kan de verklaring van het gebruik van *Volcae* in het Germaans doordat „Romanisée, cette tribu passait aux yeux des Germains du voisinage comme un prototype de romanisation contrastant avec les Celtes non romanisés, les Germains ou les Slaves” (MIHĂESCU 1974b: 309) niet juist zijn.

64a. Zie WEISGERBER 1948.

Slavische bemiddeling in het Roemeens is opgenomen<sup>65</sup>. Het Kerkslavisch fungeerde in de Roemeense landen als kerk- en kanselarijtaal tot het midden van de zeventiende eeuw. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het Roemeens een grote massa Slavische (hoofdzakelijk Bulgaarse) leenwoorden geabsorbeerd heeft.

De grote Slavische invloed heeft wel eens twijfels doen rijzen aan het Romaanse karakter van het Roemeens<sup>66</sup>. Er bestaan studies waarin statistisch nagegaan wordt hoeveel grammatikaal en leksikaal Latijns erfgoed in de Roemeense taal bewaard gebleven is en hoe groot het aandeel van vreemde (in dit geval hoofdzakelijk Slavische) elementen ongeveer is. Op deze wijze zou men dan een graad van „latiniteit” of „romaniteit” kunnen vaststellen en kunnen aantonen of het Roemeens al dan niet een echte Romaanse taal is<sup>67</sup>. Het is o.i. echter fundamenteel verkeerd het Latijnse of Romaanse karakter van het Roemeens op grond van typologische criteria te willen bewijzen. De indeling van de Europese talen in Romaanse, Germaanse, Slavische talen enz. is immers uitsluitend een genetische klassifikatie<sup>68</sup>. Dat wil bv. zeggen dat als Romaans beschouwd moeten worden alle talen en dialecten die in een continue evolutie uit het Latijn ontstaan zijn, ook als ze zich zeer ver van het Latijn verwijderd zouden hebben, ja zelfs als ze — bv. tengevolge van sterke vreemde invloed — met het Latijn nauwelijks nog enige gelijkenis zouden vertonen.

Sinds Roemeense intellectuelen zich van de Latijnse oorsprong van hun taal bewust zijn<sup>69</sup>, is dit voor hen altijd een bron van bijzondere trots geweest<sup>70</sup>. Niet alleen kon het Roemeense volk als de na-

65. Dit wordt evenwel door Roemeense vorsers gekontesteerd. We kunnen op deze kwestie hier echter niet verder ingaan.

66. Geregeld wordt in dit verband de volgende uitspraak geciteerd van een der grootmeesters van de Romaanse filologie en de algemene taalkunde, Hugo SCHUCHARDT (1842-1927): „Der Beweis, daß das Rumänische eine romanische Sprache ist, ist noch nicht erbracht” (uit een brief uit 1893 aan Gustav WEIGAND, *Balkan-Archiv* 1 (1925), blz. v).

67. Vgl. hierover BAHNER 1970 (met noot 8).

68. Terecht bemerkt ROSETTI (1977: 144): „il ne faut pas confondre la perspective généalogique avec la perspective typologique”.

69. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw dringt dit bewustzijn volop door bij Transilvaanse intellectuelen die in Boedapest of Wenen opgeleid waren, doch reeds sedert de middeleeuwen schijnt de „Romeinse afstamming” van de Roemenen een gemeenplaats te zijn geweest (vgl. de verzameling van bronnen van de twaalfde tot de achttiende eeuw bij BONFANTE 1973: 307-344; voor de middeleeuwse bronnen zie ook PAPACOSTEA 1973).

70. Zo schreef reeds de humanist Flavio Biondo in een brief uit 1453: „Et qui e regione Danubio item adjacent Ripenses Dani [= Daci], sive Valachi, originem, quam ad decus prae se ferunt praedicantque Romanam, loquela ostendunt [...]” (BONFANTE 1973: 313; PAPACOSTEA 1973: 119).

zaten van de roemrijke Romeinen gelden, maar ook bleken de Roemenen de naaste verwanten te zijn van volkeren die in de politieke en kulturele geschiedenis van Europa een eersterangsrol gespeeld hadden, zoals de Italianen en de Fransen<sup>71</sup>. Zo begrijpt men ook de grote frankofilie die van oudsher in Roemenië bestaat<sup>72</sup>. Als tweede taal studeren de meeste Roemenen het Frans en velen beheersen die taal zeer goed. Roemeense geleerden werden en worden niet moe de latiniteit van hun moedertaal te beklemtonen (alsof ze er zelf aan twifelen) en, omdat de vele Slavische elementen hun daarbij een doorn in het oog waren<sup>73</sup>, hebben sedert het einde van de achttiende eeuw intellectuelen zich ook altijd bijzonder ingespannen om het Latijnse karakter van hun taal te versterken door massale ontleeningen uit het Frans en Italiaans (of door woordvormingen naar het model van deze talen). Dat ze voor de typisch abstracte en geleerde woordenschat hier hun inspiratie zochten, spreekt vanzelf, maar soms gingen ze zo ver dat ze ook alledaagse woorden van Slavische oorsprong door Latijnse neologismen poogden te vervangen (bv. *prieteni* 'vriend' door *amic*). Af en toe werden de pogingen om ook de alledaagse taal meer te latinizeren met succes bekroond. In de moderne standaardtaal is *popor* het gewone woord voor 'volk'. Tot het begin van de negentiende eeuw was dit woord, dat op *populus* teruggaat, vooral in de betekenis 'parochie' bekend en werd voor 'volk' *norod* (uit Slavisch *narod*) gebruikt<sup>74</sup>. Dikwijls staat een Romaans neologisme naast een Slavisch leenwoord: zo gebruikt men voor 'hoop, verwachting' *speranță* naast het Slavische *nădejde*, voor 'eeuw' *secol* naast *veac*.

Zelfs plaatsnamen konden gelatiniseerd worden. Zo draagt de oude stad *Bălgrad* (Slav. voor 'witte stad'; Hong. *Gyulafehérvár*) thans de officiële naam *Alba Iulia*<sup>75</sup>.

71. Dit vindt men duidelijk uitgesproken bij RÂPEANU (1981: 371): „La fierté qui se dégage d'emblée de ce sentiment [de latinité] est celle de la certitude de participer d'une civilisation qui scella à jamais l'histoire de l'humanité [...]”.

72. Dat deze gevoelens soms wederkerig zijn, blijkt uit een uitspraak als de volgende van de Franse romanist Mario ROQUES in 1934: „C'est le même sang qui coule dans les veines des Roumains et des Français” (MUNTEANU 1953: 39). Veelbetekenend zijn ook de woorden van de Fransman RUZÉ (1989: 11) in de inleiding tot een werk waarin hij de Roemeense continuïteit verdedigt: „Ces Roumains sont nos cousins. Il suffit de voir un texte roumain, d'entendre parler le roumain pour que cette évidence éclate; entre le visage d'un paysan roumain et celui d'un paysan italien, la différence est-elle si grande?”

73. Vandaar van oudsher de neiging bij Roemeense auteurs om de Slavische invloeden te loochenen of te minimalizeren (vgl. GĂLĂBOV 1980: 17-18).

74. Vgl. ERNST 1989: 342-343. Zie ook NICULESCU 1981 (met de kritische bemerkingen van KRAMER 1992: 149-150).

75. Deze naam komt in oude Latijnse oorkonden voor als vertaling van Hong. *Gyulafehérvár* (*fehér* = 'wit').

Om bij de andere Romaanse talen aansluiting te vinden, werd in 1860 na een overgangperiode het tot dan toe gebruikelijke kyrillische schrift officieel door het Latijnse alfabet vervangen. Voor de daarbij ingevoerde nieuwe spelling heeft die van de Romaanse zuster-talen tot voorbeeld gediend; ideologische bekommernissen speelden hierbij een grotere rol dan praktische overwegingen<sup>76</sup>.

### 3. DE ROL VAN HET LATIJN IN DE WORDING VAN HET ALBANEES

#### 3.1. *Het Albanese taalgebied*

Het Albanees of Albaans behoort tot de Indo-europese taalgroep, maar is met geen enkele andere gekende Indo-europese taal nader verwant. De taal wordt behalve in Albanië ook gesproken door de grote meerderheid van de bevolking van de Servische provincie Kosovo en door minderheden in Montenegro en Makedonië. In vroeger eeuwen zijn ook Albanezen uitgeweken naar Griekenland, Dalmatië, Zuid-Italië en Sicilië, waar ze ten dele hun taal bewaard hebben. De talrijke dialecten van het Albanees kunnen in twee grote groepen ingedeeld worden: het Gegs in het Noorden en het Tosks in het Zuiden. Hoewel het Gegs ongeveer tweemaal zoveel sprekers telt als het Tosks<sup>77</sup>, is de na de Tweede Wereldoorlog tot stand gekomen standaardtaal vooral op de Toskse dialecten gebaseerd.

#### 3.2 *De Albanese etnogeneze*

Het Albanese volk wordt in de historische bronnen voor het eerst vermeld in de elfde eeuw na Kr., de oudste getuigenissen van de taal stammen pas uit de vijftiende eeuw, de eerste langere tekst dateert van 1555. Toch moet het Albanees het moderne ontwikkelingsstadium van een oude Balkantaal zijn. Op het probleem van de Albanese etnogeneze zullen we hier niet verder ingaan. We vermelden enkel dat er drie ernstige hypotezen bestaan: de Illyrische, de Thrakische en de Dakische (of Dako-Mysische). Geen van deze hypotezen kan bewezen worden, daar zowel het Illyrisch als het Thrakisch en Dakisch of Dako-Mysisch ons slechts zeer fragmentarisch bekend zijn, maar de meerderheid der Albanologen schijnt toch seeds geneigd ge-

76. Vgl. KRAMER 1978: 131-141, die de ideologische achtergronden van de Roemeense schrift- en spellinghervorming in het licht stelt.

77. Tot het Gegs behoren ook de Albanese dialecten van Kosovo.

weest een Illyrische oorsprong aan te nemen<sup>78</sup>. Dat het Albanese volk van de oude Illyriërs afstamt en dus autochtoon is, is de officiële doktrine in Albanië.

### 3.3. *De Latijnse invloed op het Albanees*

#### 3.3.1. Latijnse leenwoorden

Zo opvallend talrijk zijn de Latijnse elementen in het Albanees dat de eerste geleerden (Franz BOPP, Hugo SCHUCHARDT, Gustav MEYER) die deze taal vanuit historisch oogpunt bestudeerden ze als een half geromaniseerde taal beschouwden. Minstens sinds eind vorige eeuw Holger PEDERSEN in een aantal fundamentele studies aangetoond heeft dat de voorheen aangenomen Latijnse invloed op de Albanese morfologie onbestaande is, heeft men deze mening enigszins moeten corrigeren. Toch wordt in het begin van deze eeuw deze taal nog altijd als een *halbromanische Mischsprache* gekarakteriseerd door de bekende romanist Wilhelm MEYER-LÜBKE in zijn bewerking van het artikel van Gustav MEYER (1904-06: 1039) over de Latijnse elementen van het Albanees in de *Grundriss der romanischen Philologie*.

De Latijnse elementen zijn sterk vertegenwoordigd in de Albanese baziswoordenschat<sup>79</sup>. Dikwijls hebben de Latijnse leenwoorden in de loop der eeuwen een sterke fonetische reductie ondergaan, zodat hun Latijnse etyma soms nog moeilijk herkenbaar zijn. Enige voorbeelden: *mik* 'vriend' (*amicus*), *armik* 'vijand' (*inimicus*), *peshkë* 'vis' (*piscis*), *shtëpi* 'huis' (*hospitium* 'gasthuis, onderkomen'; vgl. Ngr. σπίτι, Byz. Gr. ὄσπιτιον 'huis'), *short* 'lot' (*sortem*), *kafshë* 'dier' (*causa* 'zaak'), *kalë* 'paard' (*caballus*), *qen* 'hond' (*canis*), *qytet* 'stad' (*civitatem*), *qind* 'honderd' (*centum*), *verdhë* 'geel' (\**verde*, klass. Lat. *viridis* 'groen'), *gjelbër* 'groen' (*galbinus*, vgl. Fr. *jaune* 'geel'), *dëshiroj* 'verlangen' (*desiderare*), *pëlqej* 'behagen' (*placere*).

Fonetische criteria laten ons toe het opnemen van Latijnse leenwoorden in het Albanees in de eerste vijf eeuwen van onze tijdrekening te dateren.

78. Vgl. KATIČIĆ 1976: 184-188. We zijn het eens met het besluit van KÖDDERITZSCH (1988: 114): „Daß die Albaner die Nachkommen der alten Illyrier sind, läßt sich heute weder beweisen, noch kann man diese Behauptung falsifizieren”.

79. De recentste behandeling van de Latijnse elementen in de Albanese woordenschat is LANDI (1989), met vooral aandacht voor de fonetische ontwikkeling. Een overzicht van deze leenwoorden, ingedeeld naar betekenis categorieën, vindt men ook bij MIHĂESCU (1966), HAARMANN (1972) en DESNICKAJA (1987a: 14-19 en 1987b: 235-241).

### 3.3.2. Overeenkomsten in de Latijnse woordenschat van het Albanees en Roemeens

Een deel van de Latijnse leenwoordenschat in het Albanees vindt men daarnaast uitsluitend in het Roemeens als erfwoordenschat terug<sup>80</sup>, bv. Alb. *mbret* 'koning' en Roem. *împărat* 'keizer' (*imperator*)<sup>81</sup>, Alb. *këngë* en Roem. *cîntec* 'lied' (*canticum*), Alb. *gjyq* en Roem. *judet* 'oordeel' (*iudicium*), Alb. *kursej* en Roem. *a cruța* 'sparen' (Laatlat. *\*curtiare*), Alb. *i naltë* en Roem. *înalt* 'hoog' (*in alto*), Alb. *dëgjoj* (ouder *ndëglonj*, Italo-Alb. *ndiligoj*) 'horen' en Roem. *a înțelege* 'verstaan' (*intellegere*).

In enkele gevallen hebben Latijnse woorden in het Albanees en Roemeens een eigenaardige betekenisontwikkeling doorgemaakt, die men in de Romaanse talen verder niet aantreft, bv. Alb. *mësoj* 'leren', Roem. *învăța* (uit Laatlat. *\*invitiare* 'gewoon maken')<sup>82</sup>, Alb. *shok*, *i shoqi*, Roem. *soț* 'echtgenoot' (Lat. *socius* 'gezel'), Alb. *pyll*, Roem. *pădure* 'bos' (Lat. *\*padule*, met metateze uit *paludem* 'moeras'), Alb. *fshat*, Roem. *sat* 'dorp' (Laatlat. *fossatum* 'kamp' (vgl. Byz. Gr. *φοσσατον*))<sup>83</sup> en Alb. *fëmijë* 'kind; echtgenote', Roem. *femeie* 'echtgenote; vrouw' (Lat. *familia*).

Ook vindt men in deze Latijnse leenwoorden ten dele dezelfde klankontwikkelingen als in het Roemeens wanneer dit van de andere Romaanse talen afwijkt. Zo is er de bewaring van het onderscheid tussen de korte beklemtoonde *ǔ* van het Latijn en de lange *ō*<sup>84</sup> (vgl. Alb. *pus* uit *puteus* tegenover It. *pozzo*) en de labialisering van velare medeklinkers vóór dentalen (vgl. Alb. *luftë*, Roem. *luptă* 'strijd'

80. Vgl. ÇABEJ 1965: 113-114 (met tal van voorbeelden); BONFANTE 1973: 64-65. MIHĂESCU (1978: 19-20) onderschat o.i. deze overeenstemmingen als hij zegt „Les emprunts latins de l'albanais n'ont que peu de points de ressemblance avec les éléments latins du roumain, étant orientés vers l'Occident: les ancêtres des Albanais étaient en contact au nord-est avec la population romanisée de la vallée du Danube et de la Dacie, mais ils ont surtout emprunté des éléments latins à l'Italie et à la population romanisée de la côte dalmate”.

81. Fr. *empereur*, Sp. *emperador*, It. *imperatore* zijn vroege geleerde ontleningen uit het Latijn. Men verklaart de bewaring van dit woord in het Oosten wel door het feit dat daar het keizerrijk voortbestond, terwijl men in het Westen geen keizer meer kende.

82. Volgens ÇABEJ (1964: 34 en 51) daarentegen is dit etymologisch hetzelfde woord als *pësoj* 'lijden' (vgl. voor de betekenisontwikkeling D. *erfahren*) wat veel minder overtuigend is dan de o.i. fonetisch mogelijke identifikatie met Roem. *învăța*). Voortzettingen van *\*invitiare* in deze betekenis komen ook in Zuiditaliaanse dialecten voor (vgl. MEYER-LÜBKE 1935: 370). De betekenisovergang 'gewoon maken' > 'leren' vindt men ook bij het Slavische werkwoord *učiti*. Is het toeval dat het „Balkanlatijn” hier met het Slavisch overeenstemt?

83. De samenhang van deze woorden en hun herkomst uit *fossatum* staan o.i. buiten kijf (anders CIORANESCU 1966: 725). De details van de klankontwikkeling zijn daarentegen omstrede.

84. In de meeste Romaanse talen zijn de Latijnse *ǔ* en *ō* in *ō* samengevallen.

uit Laatlat. *lucta*, Alb. *kofshë* 'dij, heup', Roem. *coapsă* 'dij' uit Lat. *coxa* 'heup')<sup>85</sup>.

Dat alles schijnt erop te wijzen dat deze leenwoorden niet op het territorium van het huidige Albanië uit het Latijn van de Dalmatische kust overgenomen zijn, maar uit een variant van het Latijn die nauw verwant was met de variant van het Latijn die aan het Roemeens ten grondslag ligt. Samen met tal van andere Albanees-Roemeense parallellen<sup>86</sup> duidt dit op een oude nabuurschap van de voorzaten van de Albanen en Roemenen.

Anderzijds zijn er ook Latijnse elementen in het Albanees die in het Roemeens geen tegenhanger hebben, bv. *këmbë* 'voet, been'<sup>87</sup> of *arësye* 'reden; (Oudalb.) rekening'<sup>88</sup>, of die blijkens hun klankstructuur duidelijk niet uit het Protoromeens ontleend kunnen zijn (bv. *drejt* (bijw.), *i drejtë* (adj.) 'recht' tegenover Roem. *drept* uit Lat. *directus*), maar wel met het Dalmatisch of de westelijke Romaanse talen overeenstemmen<sup>89</sup>.

We mogen daaruit wellicht afleiden dat de Latijnse leenwoorden in het Albanees in verschillende gebieden overgenomen zijn<sup>90</sup>. De beste verklaring hiervoor is wel dat de voorouders van de Albanen tussen de oostelijke en westelijke latiniteit in woonden<sup>91</sup>. Een alter-

85. Waarschijnlijk heeft het Dalmatisch deze labialisering niet gekend, vgl. HADLICH (1965: 84): „/kt/ > /pt/ is wholly unacceptable” (anders SOLTA 1980: 144-146).

86. Opvallende gelijkenissen bestaan bv. in de plaatsing (vóór of achter het naamwoord) en het gebruik der lidwoorden.

87. Uit Laatlat. *camba*, dat ook in It. *gamba*, Fr. *jambe* voortleeft.

88. Dit beantwoordt aan Vegliotisch *rasaun* en het uit het Dalmatisch stammende Kroat. *račun* (vgl. ČABEJ 1962: 172).

89. Omstreden is de ontwikkeling van de Latijnse konsonantengroep /kt/ in het Dalmatisch. HADLICH (1965: 84-85) denkt dat in het Vegliotisch /kt/ oorspronkelijk bewaard bleef en later tot /t/ vereenvoudigd werd. Misschien mag men echter voor de Zuidoostelijke dialekten een ontwikkeling tot /jt/ aannemen, die gevallen als Alb. *drejt* zou kunnen verklaren. Men bemerkte dat ook in enkele Kroatische leenwoorden uit het Dalmatisch -jt- voorkomt. — Over de behandeling van Lat. -ct- en -x- in het Albanees vgl. in laatste instantie LANDI 1989: 121-124. Zie ook CREVATIN 1992: 222.

90. Hier kan ook op de behandeling van de Lat. lange *ō* gewezen worden, die in de oudste leenwoorden nog als *e* verschijnt, bv. *pemë* 'vrucht; fruitboom, boom' uit *pōma*, *tërmet* 'aardbeving' uit *terrae mōtus*, *plep* 'populier' uit \**plōpus* voor klass. Lat. *pōpulus* (voor een bespreking van deze gevallen zie ook LANDI 1989: 64-65). Er is o.i. dan ook geen reden om met ČABEJ aan de afleiding van *tmerr* 'schrik' uit *timōrem* en van *nder* 'eet' uit *honōrem* te twijfelen. Voor dit laatste woord denkt ČABEJ (1964: 82-83 en 110) aan verwantschap met *ëndërr* 'droom'. De grondbetekenis zou 'gezicht' geweest zijn. Maar *ëndërr* is zonder twijfel verwant met de gelijkbetekenende Gr. *ὄναρ/ὄνειρος* en Arm. *anurj*, die bewijzen dat de betekenis 'droom' reeds Indo-europees was.

91. Vgl. KRAMER (1992: 63): „Gli antenati degli Albanesi formavano dunque una specie di cuscinetto fra la romanità balcanica orientale, cioè il predecessore del rumeno, e la romanità balcanica occidentale che diede origine al dalmatico”.

natieve mogelijkheid is dat de ontleningen in verschillende perioden hebben plaatsgevonden. De oudste leenwoorden zouden dan binnengedrongen zijn toen de voorouders der Albanezen nog meer in het oosten in de buurt van de voorzaten der Roemenen leefden, een jongere laag werd ontleend aan de Dalmatische kust<sup>92</sup>. De contacten van de Albanezen met de westelijke latiniteit zijn nooit afgebroken; ook in de volgende eeuwen zijn veel Italiaanse en Venetiaanse woorden het Albanees binnengekomen.

#### 4. HET VOORROMEINSE SUBSTRAAT IN HET ROEMEENS. DE ROEMEENS-ALBANESE SYMBIOZE

Zoals we net gezien hebben, bestaan er bepaalde parallellen tussen de Latijnse woordenschat van het Albanees en die van het Roemeens. Omgekeerd heeft een naar verhouding aanzienlijk deel van de Roemeense substraatwoorden, d.w.z. woorden die niet vanuit het Latijn verklaard kunnen worden en vermoedelijk op de taal van de Voorromeinse bevolking teruggaan, correspondenten in het Albanees. Deze termen betreffen vooral het herdersleven alsook de planten- en dierenwereld<sup>93</sup>. Behalve deze zeer oude<sup>94</sup> lexicale overeenstemmingen bestaan ook tal van andere treffende overeenkomsten (van fonetische<sup>95</sup>, syntaktische, frazeologische<sup>96</sup>, structurele aard)<sup>97</sup>.

92. Minder waarschijnlijk dunkt ons echter de stelling van BARIĆ (overgenomen door POPOVIĆ 1960) dat Albanese woorden die *e* voor Latijn *a* hebben, bv. *mbret* (*imperator*), *qytet* (*civitatem*), op het Dalmatisch teruggaan, waar voor het Ragusaans deze klankontwikkeling inderdaad betuigd is. De Albanese *e* kan immers in de meeste of alle gevallen als umlaut (soms uit het meervoud in het enkelvoud binnengedrongen) verklaard worden (vgl. ÇABEJ 1962: 166; voor gevallen als *qen* < \**kanis* en de substantieven op *-tet* < \**tatis* vgl. ook KLINGENSCHMITT 1992: 103 n. 26).

93. Een overzicht en bespreking hiervan o.a. bij ÇABEJ 1967: 54-57, BAHNER 1970: 21-35, SOLTA 1980: 39-63 en ROSETTI 1986: 271-286.

94. Dat minstens een deel der overeenstemmingen tussen het Roemeens en het Albanees zeer oud is, blijkt uit het feit dat de substraatwoorden in het Roemeens dezelfde klankontwikkelingen doorgemaakt hebben als de Latijnse erfwoorden (vgl. bv. ŠIŠMARĚV 1980: 169 en SOLTA 1980: 59). Om het tijdstip van deze Roemeens-Albanese symbiose te bepalen is ook de vaststelling van belang (vgl. ŠTADBEI 1957) dat de divergente fonetische ontwikkeling van Latijnse woorden in het Albanees en het Roemeens aan de opname van Slavische leenwoorden in deze twee talen en dus waarschijnlijk aan de Slavische migraties naar deze gebieden voortafgaan. De Slavische leenwoorden hebben namelijk een aantal van de ontwikkelingen die men bij de woorden van Latijnse oorsprong vaststelt niet meer meegemaakt.

95. Bv. de ontwikkeling van een [ə]-vokaal (Alb. *ë*, Roem. *â* [vgl. PETROVICI 1964; daartegen ROSETTI 1986: 656-657]).

96. De frazeologische overeenkomsten zijn het minst bewijskrachtig voor oude Roemeens-Albanese contacten, daar heel wat gemeenschappelijke uitdrukkingen en zegswijzen in de Balkantalen op het Turks kunnen teruggaan (vgl. ÇABEJ 1967: 52-53).

97. Zie in het algemeen over deze overeenstemmingen SOLTA 1980: 39-63.

Dat alles wijst op nauwe contacten (symbioze) tussen de voorouders van Roemenen en Albanesen ergens op de Balkan<sup>98</sup>. Deze feiten kunnen immers alleen door een intense tweetaligheid verklaard worden. Roemeense vorsers hebben soms de neiging deze symbioze te ontkennen of te minimaliseren<sup>99</sup> — waarschijnlijk omdat ze een ernstig argument vormt tegen de Roemeense continuïteitsteorie. Typisch is wat MIHĂESCU (1978: 58) in dit verband schrijft: „Les éléments lexicaux anciens conservés dans l'albanais et le roumain étaient en usage dans une vaste aire, ce qui n'implique nullement une symbiose étroite entre les ancêtres des Albanais et des Roumains, mais est le résultat de la parenté indo-européenne des langues de cette région, de la proximité géographique et de la similitude des conditions d'existence”. Tegen deze argumentatie kan men het volgende inbrengen:

1. Een aanzienlijk aantal oude woorden van niet-Latijnse oorsprong in het Roemeens heeft perfecte korrespondenten in het Albanees. Het is dan ook redelijk te veronderstellen dat deze uit eenzelfde bron komen. Die bron is waarschijnlijk een ouder stadium van het Albanees, of dat nu het Illyrisch of het Thrakisch of het Dako-Mysisch was<sup>100</sup>. Daarop wijst het feit dat veel van deze woorden in het Albanees niet geïsoleerd zijn, maar in deze taal een etymologische verkla-

98. Vgl. FRIEDWAGNER (1934: 656): „Da aber an einer lange dauernden Nachbarschaft (*cohabitation, symbiosis, convieture*) auch von Seite der Anhänger der Substratwirkung nicht mehr gezweifelt wird, ist der Schluß als unvermeidlich anzusehen, daß zum mindesten ein Großteil der Vorfahren der heutigen Rumänen ihre albanesischen Beziehungen südlich der Donau geknüpft und später deren Ergebnisse nach Norden verpflanzt hat”. — Natuurlijk hoeven niet alle overeenstemmingen tussen Roemeens en Albanees op die vroege symbioze (die vrij lang geduurd kan hebben) terug te gaan. Een deel ervan, vooral die welke men ook nog in andere Balkantalen terugvindt, kan van jongere datum zijn.

99. Zo meent POGHIRC (1982: 297-298) dat de gemeenschappelijke Roemeens-Albanese woorden resp. uit het Dakisch en het Illyrisch komen, die immers verwante talen waren. Dan zou het toch een groot toeval zijn dat deze talen, waartussen waarschijnlijk geen zeer enge verwantschap bestond, zoveel identieke woorden bezaten en dat bovendien juist zoveel van deze identieke woorden in het moderne Roemeens en Albanees voortleven.

100. ÖLBERG (1977: 628) meent in dit verband: „Was dabei das Verhältnis zur vorrömischen Schicht des Rumänischen betrifft, so halte ich diese ebenfalls im weiteren Sinn für zusammengehörig, jedoch nicht so, daß die dakische Unterschicht des Rumänischen dem Albanischen gleichzusetzen wäre (Çabej), sondern nur so, daß Dakisch und Albanisch etwa im Verhältnis von Schwestern gewesen sein mögen. Daraus erklärt sich, daß ein Teil der rumänischen Substratwörter seine Deutung im Albanischen findet”. De gelijkenissen betreffen echter meer dan de woordenschat alleen, wat er o.i. op wijst dat het substraat in het Roemeens wel degelijk met een oudere vorm van het Albanees identiek is. Dat maar een deel van de Roemeense substraatwoorden een verklaring in het moderne Albanees vindt, kan natuurlijk ook liggen aan het feit dat het Albanees in de loop der eeuwen een groot deel van zijn erfwoordenschat verloren heeft.

ring vinden of met andere woorden in verband kunnen worden gebracht<sup>101</sup>.

2. De geografische nabijheid alleen volstaat toch niet als verklaringsprincipe voor taalkundige overeenstemmingen; een noodzakelijke voorwaarde voor het totstandkomen van verregaande overeenkomsten in de taalstructuur en de woordenschat is een intensief taalcontact (tweetaligheid op grote schaal)<sup>102</sup>.

3. Het is ook niet in te zien hoe gelijkaardige levensomstandigheden van Roemenen en Albanezen in het verleden — beide volkeren waren namelijk hoofdzakelijk transhumante herders en landbouwers — fonetische, grammatikale en leksikale overeenkomsten kunnen verklaren. Hoe zou immers een bepaalde levenswijze verantwoordelijk kunnen zijn voor verschijnselen als het ontstaan van een [ə]-klank uit een onbeklemtoonde korte *a*, het achter het naamwoord geplaatst lidwoord, het verdwijnen van de infinitief of voor het feit dat men „hij zal komen” door „hij wil dat hij komt” uitdrukt? En welke andere verklaring bestaat er voor de gemeenschappelijke terminologie i.v.m. landbouw en herdersleven dan ontlending in de ene of de andere richting?

We mogen dus wel aannemen dat de substraatelementen in het Roemeens (minstens overwegend) uit een ouder stadium van het Albanees stammen, zoals omgekeerd een groot deel van de Latijnse leenwoordenschat overgenomen is uit die variëteit van het Latijn die aan het Roemeens ten grondslag ligt. Ook kunnen de merkwaardige overeenstemmingen tussen beide talen niet anders dan door een oude kontaktsituatie verklaard worden. Die kan men het beste in het oude Dardanië (d.i. ongeveer het huidige Zuid-Servië en Slavisch Macedonië, met als belangrijkste steden Naissus (Niš en Scupi (Skopje)) situeren (in de Romeinse provincies Moesia Superior en Moesia Prima). Er zijn aanwijzingen voor een lakune in de romanisering in Bosnië. De daar overgebleven niet-geromanizeerde bevolking zou men met de voorouders van de Albanezen kunnen identificeren<sup>103</sup>, wat niet impliceert dat dezen ook niet in een deel van het huidige Albanië (doch waarschijnlijk niet in de kuststreek) autochtoon kun-

101. Vgl. BRÎNCUŞ; 1963: 316; ÇABEJ 1967: 55; BAHNER 1970: 25. Daarom is de stelling van ROSETTI (1977: 111-113 en 1986: 211-212) onwaarschijnlijk, dat het Roemeens en het Albanees deze elementen uit het Thracisch ontleend hebben.

102. Vgl. ROSETTI 1986: 575-577. Zulke niet-akademische twee- of meertaligheid kan men tegenwoordig bijvoorbeeld nog in de Kaukasus aantreffen en komt op de Balkan nu nog o.m. bij de Aromoenen van Griekenland voor.

103. KRAMER 1992: 61-63, naar TAGLIAVINI 1969: 188-189.

nen zijn<sup>104</sup>. Het ontstaansgebied van het Roemeens lag ten zuiden van de Donau, al zijn er zeer waarschijnlijk ook ten noorden van de stroom Romaanse bevolkingsgroepen blijven voortbestaan<sup>105</sup>, die door de inwijkelingen vanuit het zuiden opgeslorpt werden en misschien enige sporen in de Roemeense taal achtergelaten hebben. Van een Roemeense continuïteit kan derhalve maar in beperkte mate sprake zijn.

##### 5. DE BALKANTAALBOND EN DE EVENTUELE ROL VAN HET LATIJN IN DE GENEZE DAARVAN

Men kan niet over de talen van de Balkan spreken zonder enkele woorden aan de zogenaamde Balkantaaibond te wijden. We hebben in het voorgaande al gesproken over merkwaardige overeenstemmingen tussen het Roemeens en het Albanees. Daarnaast bestaan tussen alle talen van de Balkan: Nieuwgrieks, Albanees, Roemeens, Bulgaars (en Makedonisch) en in mindere mate Servisch en Kroatisch, talrijke treffende overeenkomsten in de taalstructuur.

De Russische linguïst Nikolaj S. TROEBETSKOJ [TRUBECKOJ], die vooral bekendheid geniet als de grondlegger van de fonologie, voerde in 1928 op het eerste internationaal linguïstenkongres in Den Haag de term *Sprachbund*, *taalbond* in om er een groep talen mee aan te duiden die grote overeenkomsten in hun grammatikale structuur vertonen zonder dat deze door genetische verwantschap te verklaren zijn.

De Balkantaaibond wordt o.m. door de volgende gemeenschappelijke morfosyntactische verschijnselen gekenmerkt:

- het gebruik van eenzelfde vorm voor genitief en datief;
- een achter het naamwoord geplaatst (achtergevoegd) lidwoord;
- een met 'willen' of 'hebben' omschreven futurum;
- de vervanging van de afhankelijke infinitief door bijzinnen.

Van sommige van deze fenomenen kan de oorsprong tamelijk gemakkelijk vastgesteld worden. Zo gaat bv. het verdwijnen van de infinitief en de vervanging ervan door bijzinnen zeer waarschijnlijk van het Grieks uit, waar men dit proces sinds de oudheid in de geschreven documenten kan volgen. Op Griekenland als uitgangspunt wijst ook het feit dat de intensiteit van dit verschijnsel van zuid naar noord

104. Sommigen nemen aan dat het Albanese gebied groter was dan tegenwoordig en ook bv. het antieke Dardanië omvatte (zo bv. ÇABEJ en MIHĂESCU, vgl. ook SOLTA 1980: 122-123); anderen, zoals JOKL (1924: 91-92), zien in Dardanië de bakermat van het Albanese volk.

105. Archeologische vondsten schijnen de continuïteit ten noorden van de Donau te bevestigen (vgl. RUŽIĆ 1989: 89-113).

afneemt. Zo hebben bv. de Toskse dialecten van Zuid-Albanië, die in onmiddellijk contact staan met het Grieks, de infinitief nagenoeg geheel verloren, terwijl de Gegse dialecten in het noorden deze categorie goed bewaard hebben. Evenzo heeft de infinitief veel van zijn terrein prijsgegeven in zuidelijke Servische dialecten, terwijl hij in het Kroatisch springlevend is.

Van andere balkanismen daarentegen is de oorsprong onduidelijk of omstreden. Hier willen we enkel kort vermelden welke daarvan eventueel hun oorsprong in het Latijn vinden.

#### a. Het achtergevoegde lidwoord

Het Roemeens, Albanees, Bulgaars en Makedonisch hebben een lidwoord dat achter de naamwoorden gevoegd wordt, bv. Roem. *lup-ul*, Alb. *ujk-u*, Bulg. *vălk-ăt* 'de wolf'. Het ontstaan van het achtergevoegde lidwoord is op verschillende wijzen verklaard en de oorsprong ervan wordt op verschillende plaatsen gezocht<sup>106</sup>. Het is niet uit te sluiten dat dit verschijnsel in het Balkanlatijn opgekomen is en zich van daar uit heeft verspreid.

#### b. Het synkretisme van genitief en datief

In late Latijnse inscripties, inzonderheid in die van de Balkan, stelt men vast dat de datief de functie van bezitsgenitief overnam<sup>107</sup>. Zo bestaat in het Roemeens nog slechts één vorm voor genitief en datief. Omgekeerd verdringt in de Griekse volkstaal van de keizertijd de genitiefvorm de datief, die helemaal in onbruik geraakt<sup>108</sup>. Dit gaat waarschijnlijk uit van gevallen waar een bezitsgenitief gelijkwaardig met een datief gebruikt kon worden, bv. *ἐπέχρισεν αὐτοῦ τὸν πηλὸν ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς* (Jo. 9, 6)<sup>109</sup>. Daar het dus in het Grieks om een interne ontwikkeling gaat, bestaat er wellicht geen direct verband tussen de genitief-datief van het Grieks en de datief-genitief in het latere Latijn.

Ook in het Albanees en het Bulgaars wordt eenzelfde vorm voor genitief en datief gebruikt; daar mag men waarschijnlijk met resp. Latijnse en Griekse invloed rekenen.

106. De hier ingenomen standpunten worden soms door het chauvinisme van de geleerden bepaald.

107. Voor dit proces zie bv. M. ILIESCU 1965: 98-100. Vgl. ook de bemerking van GAENG (1987: 83): „Les régions de l'Est (donc la Dalmatie et les Provinces balkaniques) et la Gaule (la Lugdunensis, en particulier) se caractérisent par la fréquence de la forme du datif singulier en -o faisant fonction de génitif en -i des noms de la 2e déclinaison”.

108. We vinden voorbeelden van het gebruik van de genitief i.p.v. de datief (eerst bij pronomen) in niet-literaire papyri vanaf het begin van onze tijdrekening.

109. Vgl. BANFI (1985: 52), waar de verschillende theorieën over de herkomst van dit balkanisme besproken worden.

## c. Het omschreven aktieve perfectum

Het met 'hebben' omschreven aktieve perfectum (vgl. Alb. *kam shkruar*, Roem. *am scris*, Mak. *imam pišeno*, Gr. έχω γραμμένο 'ik heb geschreven'), dat niet alleen voor de Balkantalen typisch is, is mogelijkwijs van het Balkanlatijn uitgegaan. Deze perfectumvorming komt ook in de Germaanse talen voor en ook daar heeft men aan Latijnse invloed gedacht.

## 6. ALGEMEEN BESLUIT

Als we al het voorgaande zeer kort samenvatten, kunnen we zeggen dat de aanwezigheid van de Romeinen op de Balkan tot vandaag de volgende taalkundige sporen heeft nagelaten:

- de aanwezigheid van de Roemeense (en tot voor kort ook de Dalmatische) taal, waarvan we de problematische ontstaansgeschiedenis hebben proberen te belichten;
- de min of meer diepgaande invloed op de woordenschat van alle Balkantalen, doch vooral van het Albanees;
- een aantal grammatikale verschijnselen die aan alle Balkantalen gemeenschappelijk zijn.

BIBLIOGRAFIE<sup>110</sup>

- ARVINTE, Vasile. 1980. *Die Rumänen. Ursprung, Volks- und Landesnamen*. Tübingen.
- BAHNER, Werner. 1970. *Die lexikalischen Besonderheiten des Frühromanischen in Südosteuropa*. Berlijn.
- BANFI, Emanuele. 1985. *Linguistica balcanica*. Bologna.
- BARTOLI, Matteo Giulio. 1906. *Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der apennino-bulgarischen Romania*, I-II. Wenen. [Herdruk Nendeln / Liechtenstein 1975]
- BEŠEVLEV, Veselin. 1980. *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam.
- BLANC, André. 1971. *Géographie des Balkans*. Parijs.
- BODOR, Andrei. 1973. „Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia”. *Dacoromania* 1, 29-40.
- BOJADŽIEV, Dimităr. 1989. Bespreking van DESNICKAJA (red.) 1987. *Linguistique balkanique* 32 / 3-4, 237-240.
- BONFANTE, Giuliano. 1973. *Studii romeni*. Rome.

110. Over de hier behandelde thematiek bestaat een zeer uitgebreide literatuur. Hier zijn alleen die titels opgenomen waarnaar in de tekst verwezen wordt.

- BRÎNCUŞ, Gr. 1963. „Über die einheimischen lexikalischen Elemente im Rumänischen". *Revue des études sud-est européennes* 1, 309-317.
- ÇABEJ, Eqrem. 1962. „Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen". *Revue de linguistique* 7, 161-199.
- . 1964. „Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe XV". *Studime filologjike* 18 (1) / 4, 81-115.
- . 1967. „Der Beitrag des Albanischen zum Balkansprachbund". *Studia Albanica* 4 / 1, 47-58.
- CIORANESCU, Alejandro. 1966. *Diccionario etimológico romano*. Madrid.
- CIZEK, Eugen. 1978. „Sources littéraires relatives aux débuts de la romanisation de la Dacie". In: *Études romanes. Hommages à Iorgu Iordan à l'occasion de son quatre-vingt-sixième anniversaire*, 113-126. Bockarest.
- CREVATIN, Franco. 1989a. „Istororomanzo. Storia linguistica esterna". In: HOLTUS - METZELTIN - SCHMITT (Hrsg.) 1989, 549-554.
- . 1989b. „Stratigrafia linguistica dell'Istria". In: HOLTUS - METZELTIN - SCHMITT (Hrsg.) 1989, 555-562.
- . 1992. „Romania disiecta e Romania submersa nell'Adriatico orientale". In: KREMER (éd.) 1992, 211-227. Tübingen.
- DAHMEN, Wolfgang. 1989a. „Rumänisch: Areallinguistik. III. Meglenorumänisch". In: HOLTUS - METZELTIN - SCHMITT (Hrsg.) 1989, 436-447.
- . 1989b. „Rumänisch: Areallinguistik. III. Istrorumänisch". In: HOLTUS - METZELTIN - SCHMITT (Hrsg.) 1989, 448-460.
- . 1992. „La romanité pannonienne". In: KREMER (éd.) 1992, 109-115.
- DESNIČKAJA, Agnija V. (red.). 1987. *Romano-Balkanica (Voprosy adaptacii latinskogo jazykovogo elementa v balkanskom areale)*. *Sbornik naučnych trudov*. Leningrad.
- DESNIČKAJA, Agnija V. 1987a. „K izučeniju latinskogo elementa v leksike balkanskih jazykov". In: DESNIČKAJA (red.) 1987, 3-36.
- . 1987b. *Albanskaja literatura i albanskij jazyk*. Leningrad.
- DETREZ, Raymond. 1992. *De Balkan. Van burenruzie tot burgeroorlog*. Antwerpen / Baarn.
- DOBREV, Ivan K. 1989. „K odnoj iz tureckich etimologij oronima Balkan". *Linguistique balkanique* 32 / 3-4, 227-232.
- DONAT, Ion. 1973. „La vie pastorale chez les Roumains et ses problèmes". *Dacoromania* 1, 78-103.
- DORIA, Mario. 1989a. „Dalmatico. Storia linguistica esterna". In: HOLTUS - METZELTIN - SCHMITT (Hrsg.) 1989, 522-530.
- . 1989b. „Dalmatico. Storia linguistica interna". In: HOLTUS - METZELTIN - SCHMITT (Hrsg.) 1989, 530-536.
- DURIDANOV, Ivan. 1992. „La phonétique du latin en Mésie et en Thrace". In: KREMER (éd.) 1992, 76-85.
- ERNST, Gethard. 1989. „Rumänisch: Interne Sprachgeschichte II. 19. und 20. Jahrhundert". In: HOLTUS - METZELTIN - SCHMITT (Hrsg.) 1989, 334-346.
- FORETIĆ, Vinko. 1987. „Zur Geschichte der Romanen Dalmatiens im Mittelalter". In: HOLTUS - KRAMER (Hrsg.) 1987, 483-503.
- FRIEDWAGNER, Matthias. 1934. „Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Frühzeit". *ZRPb* 54, 641-715.
- GAENG, Paul A. 1987. „Variétés régionales du latin parlé: le témoignage des inscriptions". In: József HERMAN (éd.), *Actes du 1er Colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Pécs, 2-5 septembre 1985)*, 77-86. Tübingen.
- GĂLĂBOV, Ivan. 1980. „Languages in Contact — ein typischer Fall: das Rumänische". In: Reinhold WERNER (Hrsg.), *Sprachkontakte. Zur gegenseitigen Beeinflussung romanischer und nicht-romanischer Sprachen*, 17-28. Tübingen.
- GAMILSCHEG, Ernst. 1982 [1960]. „Substrat und Verkehrssprache". In: KONTZI (Hrsg.) 1982, 108-127. [Artikel uit 1960]

- GEROV, Boris. 1979. Bespreking van MIHĂESCU 1978. *Linguistique balkanique* 22, 3, 75-81.
- . 1980. „Die lateinisch-griechische Sprachgrenze auf der Balkanhalbinsel“. In: NEUMANN (Hrsg.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit: Kolloquium vom 8.-10. April 1974*, 147-165. Keulen/Bonn.
- HAARMANN, Harald. 1972. *Der lateinische Lehnwortschatz im Albanischen*. Hamburg.
- . 1978. *Balkanlinguistik (1). Areallinguistik und Lexikostatistik des balkanlateinischen Wortschatzes*. Tübingen.
- HADLICH, Roger C. 1965. *The Phonological History of Vegliote*. Chapel Hill.
- HOLTUS, Günter - KRAMER, Johannes. 1987. „Streiflichter auf Forschungen zum Dalmatischen und zum Istroromanischen“. In: HOLTUS - KRAMER (Hrsg.) 1987, 43-53.
- HOLTUS, Günter - KRAMER, Johannes (Hrsg.). 1987. *Romania et Slavia Adriatica. Festschrift für Žarko Muljačić*. Hamburg.
- HOLTUS, Günter - METZELTIN, Michael - SCHMITT, Christian (Hrsg.). 1989. *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Band III. Tübingen.
- ILIESCU, Maria. 1965. „Du latin au roumain. Sur quelques traits romans méconnus de la langue roumaine“. *RRL* 10, 91-100.
- ILIESCU, Vladimir. 1973. „Die Räumung Daziens und die Anwesenheit der romanischen Bevölkerung nördlich der Donau im Lichte der Schriftquellen“. *Dacoromania* 1, 5-28.
- IVE, Antonio. 1886. „L'antico dialetto di Veglia“. *AGI* 9, 115-187.
- JIREČEK, Konstantin. 1902-04. *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I-III (Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Hist. Klasse 48-49)*. Wenen.
- JOKL, Norbert. 1924. „Albaner“. In: Max EBERT (Hrsg.), *Reallexikon der Vorgeschichte* I, 84-94. Berlin.
- HERMAN, Joseph. 1983. „Le latin dans les provinces danubiennes de l'empire romain. Problèmes et perspectives de la recherche“. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 29 / 2, 1089-1106. Berlin / New York.
- KATIČIĆ, Radoslav. 1976. *Ancient Languages of the Balkans*. Den Haag / Paris.
- KLINGENSCHMITT, Gert. 1992. „Die lateinische Nominalflexion“. In: Oswald PANAGL - Thomas KRISCH (Hrsg.), *Latein und Indogermanisch. Akten des Kolloquiums der Indogermanischen Gesellschaft, Salzburg, 23.-26. September 1986*, 89-135. Innsbruck.
- KÖDDERITZSCH, Rolf. 1988. „Gedanken zur Ethnogenese der Albaner (aus sprachlicher Sicht)“. *Linguistique Balkanique* 31 / 3-4, 105-116.
- KONTZI, Reinhold (Hrsg.). 1978. *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*. Darmstadt.
- . (Hrsg.). 1982. *Substrate und Superstrate in den romanischen Sprachen*. Darmstadt.
- KRAMER, Johannes. 1978. „Ideologie und Orthographie: Zur Verschriftung des Rumänischen, Moldauischen, Katalanischen und Neuprovenzalischen“. *Balkan-Archiv*, N.F. 3, 131-158.
- . 1980a. „Das Moldauische“. *Balkan-Archiv*, N.F. 5, 125-155.
- . 1980b. Bespreking van ARVINTE 1980. *Balkan-Archiv*, N.F. 5, 291-298.
- . 1989. „Rumänisch: Areallinguistik. II. Aromunisch“. In: HOLTUS - METZELTIN - SCHMITT (Hrsg.) 1989, 423-435.
- . 1992. „La romanità balcanica“ en „Conclusioni della Tavola rotonda II“. In: KREMER (éd.) 1992, 58-75 en 115.
- KREMER, Dieter (éd.). 1989. *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes. Université de Trèves (Trier) 1986*. Tome VII. Tübingen.
- (éd.). 1992. *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes. Université de Trèves (Trier) 1986*. Tome I. Tübingen.
- LANDI, Addolorata. 1989. *Gli elementi latini nella lingua albanese*. Napels.
- MEYER-LÜBKE, Wilhelm. 1904-06. „Die lateinischen Elemente im Albanesischen“ von Gustav MEYER, neubearbeitet von W. MEYER-LÜBKE. In: Gustav GRÖBER (Hrsg.), *Grundriss der romanischen Philologie*, Band I, 1038-1057. Straatsburg.
- . 1935<sup>3</sup>. *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.

- MIHĂESCU, Haralambie. 1966. „Les éléments latins de la langue albanaise”. *Revue des études sud-est européennes* 4, 5-33; 323-353.
- . 1974. Bespreking van Petar SKOK, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Dictionnaire étymologique de la langue croate ou serbe*, Vol. III (Zagreb 1973). *Revue des études sud-est européennes* 12, 309-312.
- . 1978. *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*. Boekarest / Parijs.
- . 1983. „La langue latine dans le sud-est de l'Europe”. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 29 / 2, 1107-1147. Berlin / New York.
- MÓCSY, András. 1970. *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*. Amsterdam.
- MUNTEANU, Basil. 1953. „La Roumanie moderne et sa littérature dans la conception de M. Mario Roques”. In: *Mario Roques et les études roumaines*, 35-62. Parijs.
- NICULESCU, Alexandru. 1981. „Romanitatea românească și cultura latină (sec. XI-XIV)”. *Cercetări de Lingvistică* 26, 17-25.
- . 1992. „Le daco-roumain — *Romania antiqua, Romania nova* et la continuité mobile. Une synthèse”. In: KREMER (éd.) 1992, 86-108.
- PAPACOSTEA, Șerban. 1973. „Selbstbewusstsein oder eingeführtes Streugut: Der Romanitätsgedanke der Rumänen im Mittelalter”. *Dacoromania* 1, 114-123.
- PETROVICI, Emil. 1964. „Traits balkaniques communs dans les systèmes phonétiques du roumain et de l'albanais (La voyelle du type ä)”. In: Günter REICHENKRON - Alois SCHMAUS (Hrsg.), *Die Kultur Südosteuropas. Ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen. Vorträge gehalten auf der Balkanologen-Tagung der Südosteuropa-Gesellschaft zu München vom 7.-10. November 1962*, 199-206. Wiesbaden.
- POGHIRC, Cicerone. 1982. „Considérations sur l'élément autochtone de la langue roumaine”. In: KONTZI (Hrsg.) 1982: 274-301. [Artikel uit 1967 met verbeteringen en aanvullingen uit 1977]
- POPOVIĆ, Ivan. 1960. „Balkanlat. Ä im Südslavischen und Albanischen”. *ZRPb* 76, 219-230.
- RÂPEANU, Valeriu. 1981. „L'idée de latinité — une constante de la culture roumaine”. In: *La latinité hier, aujourd'hui, demain. Actes du congrès international procurés par Georges et Ilinca Barthoïul-Ionesco, Avignon — Mai 1978*, 371-379. Boekarest.
- REICHENKRON, Günter. 1965. *Historische latein-altromanische Grammatik*. I. Teil. *Einleitung. Das sogenannte Vulgärlatein und das Wesen der Romanisierung*. Wiesbaden.
- . 1978. „Die Entstehung des Rumänentums im Lichte der neuesten Forschungen”. In: KONTZI (Hrsg.) 1978, 366-385. [Herdruk van een artikel uit 1963]
- REPINA, T. A. 1983. „O dalmatinskom jazyke i ego meste v gruppe romanskich jazykov”. *Voprosy jazykoznanija* 1983 / 6, 91-99.
- ROESLER, Robert. 1871. *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens*. Leipzig.
- ROSENKRANZ, Bernhard. 1955. „Die Gliederung des Dalmatischen”. *ZRPb* 71, 269-279.
- ROSETTI, Alexandru. 1977. *Mélanges linguistiques*. Boekarest.
- . 1986. *Istoria limbii române. Ediție definitivă*. Boekarest.
- RUZÉ, Alain. 1989. *Ces Latins des Carpathes. Preuves de la continuité romaine au nord des Carpathes*. Bern / Frankfurt am Main / New York / Parijs.
- SCĂRLĂTOIU, Elena. 1979. Bespreking van: *Centre d'études des civilisations de l'Europe centrale et du sud-est. Cahiers N° 8. Les Aroumains*. INALCO, 1989. *Revue des études sud-est européennes* 29, 253-257.
- SCHRAMM, Gottfried. 1981. *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.* Stuttgart.
- ȘIADBEI I. 1957. „Sur l'élément latin de l'albanais”. In: *Mélanges linguistiques publiés à l'occasion du VIIe congrès international des linguistes à Oslo, du 5 mai au 8 août 1957*, 63-69. Boekarest.

- ŠIŠMARĚV, V. F., 1980. „Die romanischen Sprachen Südosteuropas und die Nationalsprache der moldauischen S. S. R.“ *Balkan-Archiv*, N.F. 5, 156-200. [Vertaling van een artikel uit 1957]
- SOLTA, Georg Renatus. 1980. *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*. Darmstadt.
- STEPANOVA, L. G. - SUCHAČEV, N. L. 1987. „Dalmatinskij i balkanoromanskij (leksiko-semantičeskie izoglossy)“ . In: DESNICKAJA (red.) 1987, 37-60.
- SWIGGERS, Pierre. 1987. „Le système phonologique du végliote“ . In: HOLTUS - KRAMER (Hrsg.) 1987, 289-299.
- TAGLIAVINI, Carlo. 1969<sup>5</sup>. *Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza*. Bologna.
- VIDOS, Benedek E. 1956. *Handboek tot de Romaanse taalkunde*. 's-Hertogenbosch.
- VULPE, Radu. 1973. „Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurlélien“ . *Dacoromania* 1, 41-51.
- WEISGERBER, Leo. 1948. „Die geschichtliche Leistung des Wortes Welsch“ . *Rheinische Vierteljahrsblätter* 13, 87-146.
- WINDISCH, Rudolf. 1981. „Teza lui Robert Rösler — O sută de ani mai târziu“ . In: *Logos semanticos. Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu*. Vol. I, 405-415. Berlin / New York / Madrid.
- ZILLIACUS, Henrik. 1935. *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*. Helsinki. [Herdruk Amsterdam 1965]